

Annales
ACADEMIÆ
REGIÆ SCIENTIARUM
UPSALIENSIS

KUNGL.
VETENSKAPSSAMHÄLLET
I UPPSALA ÅRSBOK

36

2005-2006

Kungliga Vetenskapssamhället i Uppsala
The Royal Academy of Arts and Sciences of Uppsala
Uppsala – Sweden

© 2007 Resp. författare

ISBN 91-85832-17-0

Printed in Sweden by Alfa Print, •

Innehåll

Gustavsson, Sverker: Anförande vid högtidssammanträdet den 8 oktober 2006

Bennich-Björkman, Li: Demokratiskt ethos och politisk korruption efter kommunismens fall

Frängsmyr, Tore: Att popularisera svensk idéhistoria

Hedlund, Monica: Har boken en framtid?

Hulter-Åsberg, Kerstin: Från slaganfall till stroke – en nutida medicinhistoria

Kytö, Merja: Historisk dialoganalys: lexikala upprepningar i äldre nyengelska

Piskunov, Nikolaj: Ursprunget till dagens astrofysik

Rynning, Elisabeth: Öppenhet och integritetsskydd i forskningen

Spaak, Torben: Moralisk relativism och mänskliga rättigheter

Nilsén, Anna: Albert målars kvinnobilder och det personliga

Strömholm, Stig: Det internationella 1700-talet

Anförande vid högtidssammanträdet den 8 oktober 2006

Sverker Gustavsson

Ärade ledamöter, ärade gäster!

På gott och ont präglas verksamheten vid universiteten av en egenskap, som våra samhällsvetare kallar stigberoende. Uttrycket syftar på något som är välkänt också för sunt förnuft. Vi går hellre på upptrampade än på obanade vägar. Våra biologer talar om försiktighetsprincipen och menar ungefär detsamma. Vi vet vad vi har men inte vad vi åstadkommer, om vi praktiskt bejakar första bästa hugskott. Att hålla sig till beprövad erfarenhet är vad vi helst försöker göra. Varje omorientering är kostsam och förenad med stora risker. Att lita till det historiskt givna ligger därför nära till hands.

Problemet med teorin om stigberoende, normativt tillämpad på universiteten, är att den alltför lätt understödjer tankelättja och illa underbyggd fördragsamhet. Enligt sakens natur är vi som forskare och lärare intensivt upptagna av våra intellektuellt krävande specialiteter. Alltför gärna frestas vi ta för givet att de politiska och ekonomiska rambetingelserna för vår verksamhet inte låter sig på något avgörande sätt rubbas. Vi vill gärna tro att allt kommer att fortsätta som det alltid har gjort och att det gagnar föga att ifrågasätta historiens gång. Att allt kommer att förbli vid det gamla är emellertid långtifrån säkert. Det som gör en lugnande bedömning högst oviss är den övergripande ekonomiska och politiska förändring, som har inträtt under de senaste femton åren och av vilken vi ännu förmodligen bara har sett början. Ekonomierna har öppnats och alla tävlar nu med alla i hela världen och oberoende av tidigare världspolitiska blocktillhörigheter.

Mycket tyder på att Europa och Amerika står inför en utbudschock av lågavlönad och välutbildad arbetskraft från Kina, Indien, Östeuropa och Latinamerika. Visserligen kommer anspråken på levnadsstandard och mänskliga rättigheter med största sannolikhet så småningom att utjämnas. Men så länge frihandeln ensam är överordnad och den övriga lagstiftningen nationellt bestämd lär detta komma att dröja. Starka ekonomiska intressen kommer att vara inriktade på att dra så stora fördelar som möjligt av den institutionella asymmetrin mellan frihandeln å ena sidan och enskilda människors rättigheter och önskan om ett värdigt liv för sig själva och sina familjer å den andra. Detta inbyggda motsatsförhållande

kan förväntas leda till en växande tendens till rörlighet på global nivå med ty åtföljande kulturella, politiska och religiösa spänningar.

Innebörden för de verksamheter som ligger oss här närvarande närmast om hjärtat är att en känsla håller på att växa sig stark av att en organisation byggd på en tydlig åtskillnad mellan universitet, förvaltning och näringsliv inte är ändamålsenlig och långsiktigt hållbar i ett globalt närings- och konkurrenspolitiskt perspektiv.

Mina tankar går till mellankrigstiden, då jag läser om detta. Under 1930-talet, bland ledande brittiska naturvetare, drevs motsvarande tanke om att ett snabbt och integrerat universitetspolitiskt handlande var av nöden och historien påkallat. Då handlade det om att rusta sig mot fascismen och vad man i dessa kretsar såg som kapitalismens nära förestående sammanbrott. Nu frammanas på motsvarande sätt en bild av att Västeuropa och Nordamerika i det långa loppet kommer att dra det kortaste strået i en allt intensivare tävlan med Indiens och Kinas välutbildade och socialt förnöjsamma befolkningsmiljarder.

Den teori, som under namn av globalisering politiskt motiverar oss att med kraft och största möjliga skyndsamhet riva ned gränserna mellan universitet, förvaltning och näringsliv, har spetsen riktad mot den s k linjära modellen. Denna betonar, enkelt men koncist uttryckt, vikten av att tänka först och handla sedan. Inte bara kvaliteten hos verksamheten vid universiteten utan också inom rättsväsen, förvaltning och näringsliv vinner på att deras respektive karaktäristika renodlas snarare än att de integreras med stöd av en enda uppsättning bedömningsgrunder. De som talar för en integration av kriterierna är av motsatt uppfattning. De talar för att universiteten har en tredje uppgift vid sidan av att undervisa och forska. Den uppgiften är att samverka med politik och näringsliv på ett integrerat sätt såväl lokalt och regionalt som nationellt, europeiskt och i globalt avseende.

Så tänker man inte bara i tankesmedjor med vidhörande konferensindustri världen över utan också, vilket är viktigare, inom den europeiska kommissionen, i medlemsländernas regeringskanslier, i näringslivets organisationer och i den fackliga världen. Någon skillnad mellan höger och vänster går inte att urskilja. Snart sagt alla partier och samhällseliga institutioner av god vilja framträder numera som forcerat inriktade på fortsatt och intensifierad modernisering av tänkesätt, samhällsorganisation och yrkespraxis. Alla är övertygade om att globaliseringen kräver en annan syn på relationen mellan vetenskapen och det kringliggande samhället – att den linjära modellen måste pensioneras och ersättas med ett systematiskt nedrivande av de funktionella gränserna mellan universitet, förvaltning och näringsliv.

Den totala enigheten i bedömning inom alla inflytelserika kretsar utanför universiteten gör det dubbelt angeläget att föra diskussionen i fria former och utanför de sammanhang, där det mera direkt handlar om den egna verksamhetens finansiering. Debatten behöver föras principiellt utan sneglande på hur just vårt lärosäte, vår fakultet, vår institution och vår forskargrupp skall kunna finansieras. Ett sådant sammanhang utgör Kungl. Vetenskapssamhället i Uppsala. Inom vårt lilla samfund är det inte aktuellt att främja vare sig det ena eller det andra vetenskapsområdet. Ledamöterna konkurrerar inte med varandra. Vi är fria och har resurser att bilda oss en egen uppfattning. Vår särställning förpliktar oss att vara ett forum för sådan framåtsyftande principdebatt.

Ty principfrågan förtjänar att verkligen att ställas på sin spets. Uppgiften är att söka bästa möjliga formulering av de båda grundläggande förhållningssätt, varigenom globaliseringen bäst kan mötas. Är det genom en differentierande grundhållning, enligt vilken det är bättre att tänka först och handla sedan? Eller det genom att tänka och handla utifrån idén om en integration av universitet, förvaltning och näringsliv? Om vi ser saken på det sättet, kommer det med största sannolikhet att visa sig att den linjära modellen har mer som talar till sin fördel än den i system satta integrationspropagandan under lång tid har försökt göra gällande. För oss som är anhängare av den linjära uppfattningen är emellertid poängen att det inte längre räcker med att hänvisa till teorin om stigberoende – att vi vet vad vi har men inte vad vi får och alltså tillämpa försiktighetsprincipen. Ty teorin om en önskvärd integration av universitet, förvaltning och näringsliv är redan så mycket tillämpad, att det snarare är teorin om omedelbar och oförmedlad samhällsnytta än den motsatta uppfattningen som numera understöds av den ofreflekterade tron på invanda tanke- och handlingsmönster.

Vi som tror på teorin om differentiering behöver aktivt och i teoretiska termer kunna formulera vårt försvar av varför den vägen är att föredra. Det vi då bör göra, menar jag, är att betona *osäkerheten* i våra svenska, europeiska och internationella bedömningar. Risker för att universitet, näringsliv och myndigheter tänker i samma banor och bortser från nära till hands liggande invändningar är blott alltför uppenbar. Alldeles särskilt gäller detta med tanke på den snabbhet varmed insikter av alla de slag numera sprids över världen. Än mer än hittills kommer vi att behöva kontinuerligt, systematiskt och kvalitetssäkrat arbete kring centrala frågor inom alla upptänkliga kunskapsområden. Att låta näringsliv, myndigheter och universitet samverka sig fram till vetenskapliga bedömningar framstår i mina ögon som alltför riskabelt med tanke på vad det finns skäl att föreställa sig om de förhållanden som väntar. Givet denna osäkerhet om framtiden och att vi samtidigt önskar största möjliga ekonomiska risktagande bedömer jag det vara den bästa universitetspolitiken att söka vidmakthålla och

förbättra universiteten som universitet betraktade. Samverkan mellan universitet, näringsliv och myndigheter framstår i mina ögon enbart som en förskönande omskrivning för att den internationella vetenskapliga gemenskapen inte längre skall vara styrande för bedömningen av vad som är bättre och sämre vetenskap. Det senare betyder konkret att kommersiella och politiska hänsyn bör vara utslagsgivande. Vad kommer detta att betyda för möjligheten att formulera kritik och anställa – inom citationstecken – vågade och oansvariga tankeexperiment?

Därmed är jag framme vid vad jag menar vara pudelns kärna, nämligen synen på makt och ansvar. På den punkten skiljer sig de båda universitetspolitiska metoderna att möta globaliseringen på ett avgörande sätt. De som menar att universitet, näringsliv och myndigheter bör integreras anser det inte vara något problem förknippat med att de tre aktörerna då även får dela på ansvaret. Praktiskt handlar detta inte bara om vad som utforskas och vad som *inte* utforskas. Lika viktigt, och kanske ännu viktigare, är vad som sägs i undervisningen och vad lärarna *inte* finner vara förenligt med sitt delade ansvar inför näringslivet och myndigheterna att nämna. Den differentierade hållningen är såtillvida bättre genomtänkt.

Övervägande skäl talar enligt min mening för en differentiering. Vetenskaperna kan inte utvecklas och läras ut på det rätta sättet, om universiteten samverkar med näringsliv och förvaltning. Därtill kommer att även den intellektuella nivån i företag och myndigheter vinner på att vi skiljer mellan vetenskapligt arbete och praktiskt agerande. Innebörden av den linjära idén om att tänka och handla differentierat är nämligen, vilket tenderar att förbises av integrationisterna, att förtroendevalda och yrkesverksamma mer aktivt behöver precisera sina respektive kunskaps- och beslutssammanhang. En differentiering tvingar dem att skärpa blicken för vilka frågor, som de har anledning att ställa sig. Ingen praktiskt verksam bör invaggas i föreställningen, att han eller hon kan avskudda sig berättigade krav på egen tankeverksamhet genom att dela ansvaret med universiteten. Akademiska miljöer är föga ägnade att ta ansvar för aktiviteter i vare sig den privata eller den offentliga sektorn. Strävan bör i stället vara att försöka göra universiteten som universitet betraktade så internationellt framstående som möjligt.

Till sist – att jag personligen hävdar denna uppfattning är inte det centrala. Det viktiga för vår akademi och dess ledamöter är att vi ser som vår uppgift att aktivt dryfta dessa båda mest ofta förekommande uppfattningar om hur vi möter globaliseringen. Min poäng är att debatten som helhet är så påfallande asymmetrisk. Alla som på heltid intresserar sig för saken verkar på oklart historiefilosofiska grunder ha försvurit sig åt principen om att det är bättre att integrera

än att differentiera. Också vi som hela dagarna arbetar i laboratorier, bibliotek, föreläsningssalar och seminarierum mer specialiserat behöver bilda oss en egen uppfattning om den saken och låta denna komma till uttryck.

Demokratiskt ethos och politisk korruption efter kommunismens fall

Li Bennich-Björkman

Med början år 1989 när Berlinmuren revs föll kommunismen som styrelseskick i stat efter stat i Europa och Centralasien. Även för initierade analytiker och Östeuropakännare var detta en högst oväntad händelseutveckling, som kom att sätta punkt för det kalla kriget, ritade om Europas karta, i grunden förändrade EU och kastade hundratals miljoner människor och samhällen in i en process av djupgående förändringar på i stort sett alla områden. Under de år som följde på det kommunistiska sammanbrottet skedde enorma omvandlingar i Central och Östeuropa liksom i det som snart kom att kallas det forna Sovjetunionen. Politiskt ersattes enpartisystemen under loppet av ett par år av mer eller mindre fria val och flerpartisystem. Ekonomiskt påbörjades på många håll omfattande privatiseringar i avsikt att ersätta det planekonomiska systemet med kapitalism, en utveckling som vi ännu inte sett slutet på. Därtill bildades nya stater, som i Centralasien och på Balkan, medan andra, som de baltiska staterna, återfick sin status som självständiga efter decennier av ockupation. Den stora skälvnings som gick genom det forna kommunistblocket ledde också till att starka etniska krafter mobiliserades av politiska eliter, en utveckling som i det forna Jugoslavien ledde till öppet krig.

Nu, år 2005, kan många av de tidigare kommunistiskt styrda staterna se tillbaka på mellan tio och femton år av demokrati. Den första, viktiga, övergångsperioden från auktoritära till demokratiska system är för många, även om det finns undantag, avslutad och de nya demokratierna har efter dessa de första årens institutionella och kulturella oro och osäkerhet börjat anta mer stabila och fasta former. Likaså har den parallella ekonomiska omvandlingen där liberaliseringar, strukturella reformer och privatiseringar stått på agendan skapat en – om än ibland bräcklig – grund för marknadsekonomi. Det innebär emellertid inte att alla de post-kommunistiska staterna stabiliserat sig kring vad vi kan kalla effektiva eller välfungerande politiska system. Tvärtom är det slående i hur hög grad de forna kommuniststaterna utvecklats i olika riktning och olika väl, både politiskt och ekonomiskt. Bland de post-kommunistiska länderna finner vi idag såväl relativt välmående och demokratiskt fungerande stater som till exempel Ungern, Slovenien och Polen men också strategiskt betydelsefulla länder som Ryssland och Ukraina, där det finns anledning att ifrågasätta demokratins överlevnadschanser

och marknadsekonomin funktionssätt. Ett steg längre ut på skalan finns Vitryssland som idag betecknas som "Europas sista diktatur". I Centralasien är de nya staterna föga mer än pappersprodukter eftersom regionala identiteter och traditionella klanstyren fortsätter att spela huvudrollen. Den politiska och ekonomiska resa som dessa stater påbörjade för femton år sedan har alltså resulterat i vad jag vill beteckna som vitt skilda politiska och ekonomiska kulturer. Vissa av dem har utvecklats i mer gynnsam riktning medan andra gått åt rakt motsatt håll; för ytterligare andra står det fortfarande och väger. Mot bakgrund av det gemensamma kommunistiska arvet och de någorlunda likartade villkoren i samband med övergången till demokrati och marknadsekonomi föranleddes många forskare under 1990-talet att anta en betydligt mer likartad utveckling än vad som alltså blivit fallet.

Den fråga som jag tänkte ägna dessa sidor åt, och som också dominerat min forskning under de senaste åren, är hur dessa djupgående olikheter, denna skillnad i beredskap och förmåga att bygga demokrati kan förklaras. För att kunna förklara något måste vi emellertid precisera vilka olikheter det är frågan om. Vad är det mer bestämt jag tänker på? Något som i all utvecklings- och demokratiforskning visat sig ha stor betydelse för såväl politisk legitimitet som befolkningens välfärd och ekonomisk utveckling är graden av korruption, särskilt politisk korruption och klientilism på toppnivå, det vill säga där regeringar eller enskilda ministrar, parlamentsledamöter, presidentämbetet, politiska partier eller höga tjänstemän är i händerna på mäktiga särintressen, oftast ekonomiska, som därmed i hög grad dikterar politiken. En sådan situation innebär att de politiska institutionerna och deras företrädare av olika skäl inte förmår skydda de demokratiska normerna, inte förmått etablera tillräcklig autonomi utan istället "invaderats" av konkurrerande normsystem. Konsekvenserna på längre sikt är ofta dystra, för att inte säga förödande.

År 2000 visade Världsbanken i en uppmärksam rapport där samtliga post-kommunistiska stater för första gången täcktes in att graden av "high-level corruption", alltså korruption på hög nivå, skilde sig dramatiskt mellan länderna. Medan vissa av de nya demokratierna, som Ungern, Polen, Estland, Slovenien och Litauen, hade låg grad av politisk korruption, präglades andra, som Rumänien, Bulgarien, Ukraina men också Lettland, av påfallande hög grad av politisk korruption. Senare uppföljningar har bekräftat att det ursprungliga mönstret står sig. Världsbankens kartläggning väckte mitt intresse, samtidigt som bankens analytiker inte själva hade någon övertygande förklaring till de slående skillnaderna. I synnerhet som jag själv då nyligen hade börjat forska om politik och kultur i de baltiska staterna Estland och Lettland, ett intresse som senare omfattat också Litauen och nyligen Ukraina, fascinerades jag av de olikheter som framträdde i Världsbankens studie: två länder, Estland och Lettland, som

åtminstone vid en ytlig betraktelse uppvisade påfallande likheter historiskt, kulturellt och politiskt hade samtidigt utvecklat så olika politisk kultur: Lettland låg närmare Ryssland i politisk korruption medan Estland till och med var mindre politiskt korrupt än flera EU-medlemmar. Varför?

Denna skenbart enkla fråga har lett mig in på några av statsvetenskapens mest spännande – och kanske i någon mening – evigt återkommande problem när det gäller statsbyggnad, demokratisering och institutionell förändring.

Vilken betydelse har de stora befolkningslagrens mobilisering och deltagande under själva demokratiseringen? Hur avgörande är de vägval eliterna gör när det gäller konstitutionella regler och ekonomisk politik? Har aktörer i själva verket mycket litet med det hela att göra medan historiskt framvuxna förutsättningar i hög grad varit predestinerande för den utveckling de olika staterna gått till mötes? Om så är fallet, hur möjlig är då radikal samhällslig förändring? Dessa frågor berör alla centrala teoretiska skiljelinjer i samhällsvetenskapen; eliternas betydelse kontra folkets, aktörers val kontra strukturellt bindande förutsättningar, historiens betydelse för nutidens utveckling.

I korthet tänkte jag nu försöka ge ett svar på frågan om ”varför så olika” genom att med empirisk utgångspunkt från min egen forskning i de tre baltiska staterna och Ukraina, som framförallt bygger på ett mycket stort antal elitintervjuer med tidigare och nuvarande politiker, tidigare dissidenter och aktivister under kommunisttiden, medverkande i folkfronterna och i regeringarna under 1990-talets första år, skissera en förklaringskedja som ligger på en mer generell nivå. Vad jag gör är alltså att via ett antal fallstudier, som skiljer sig åt när det gäller graden av politisk korruption, men som av olika skäl kan jämföras, säga något förhoppningsvis mer generellt om hur historiska förutsättningar formar identitet och därigenom handlingsalternativ. Det finns självfallet ett antal reflexioner att göra kring intervjuer som källmaterial, och också kring att göra intervjuer i kulturella kontexter där man kommer som främling. Kring dessa intressanta frågor får jag kanske återkomma vid ett annat tillfälle.

Låt mig nu presentera en förklaringskedja i ett antal punkter.

* De formativa övergångsåren från auktoritärt till demokratiskt styre mellan 1990-1995 var helt avgörande för den utveckling som därefter ägt rum. Därför är det i första hand under denna period som förklaringar till skillnaderna mellan de fyra fallen bör sökas. Under dessa år av institutionell och kulturell turbulens formas en ny politisk kultur på elitnivå, och de normer för det politiska livet som då etableras, vare sig de befrämjar ett etiskt eller ett oetiskt

beteende, blir snabbt tongivande och därmed svåra att förändra. Teoretiskt är jag därmed inne på vad statsvetare kallar "path dependence" eller på svenska "spårbundenhet". I korthet kan sägas att denna teori har den stora fördelen att dels betona historiens kontinuitet, hur trögrörliga institutioner och kulturer faktiskt är, dels också inkorporera möjligheter till förändring, när aktörernas val blir friare än annars och historien, eller samhället, kan växla in på nya spår. För under dessa korta, men formativa, perioder, dessa "öppningar" i strukturen får aktörernas val och beslut extra dignitet och även till synes mindre betydelsefulla beslut eller vägval kan komma att få stora konsekvenser. Detta därför att när man väl växlat in på ett nytt spår kommer självförstärkande mekanismer att sätta in och så att säga snabbt befästa detta spår alltmer över tid. Vi kan tala om det i termer av processer av socialt lärande eller socialisation; de först svagt befästa nya gruppnormerna blir snabbt alltmer strukturerande genom den socialisation som präglar mänsklig samvaro. Samhället stabiliserar sig i ett nytt jämviktsläge och en ny kultur växer fram. Endast när, och om, en ny formativ period inträder föreligger återigen möjligheten till radikal förändring. För flertalet av de post-kommunistiska staterna inträffade alltså en formativ period under tiden 1990-1995, då den gamla samhällsordningen var kraftigt försvagad, vilket gav möjlighet för nya elitaktörer att träda fram.

* Mot bakgrund av hur avgörande denna period alltså har varit finns det all anledning att understryka betydelsen av de nya elitaktörerna som kom att ta plats på den politiska scenen under dessa år. Framförallt menar jag att de politiska partier som dominerade de första demokratiskt valda regeringarna var väsentliga för att forma den nya politiska kulturen på en skala från demokratiskt ethos till politisk korruption. Med andra ord är de politiska partierna en central aktör och det är på elitnivå som svaren måste sökas, inte minst i perioder av institutionell omvandling när eliter tenderar att spela ännu större roll än annars. Ser vi till de baltiska staterna så dominerades regeringsmakten efter de första valen efter självständigheten som ägde rum 1992 i Estland och Litauen och 1993 i Lettland av tre sinsemellan mycket olika partier. I Estland är det ett krist-demokratiskt/nationalistiskt parti *Pro Patria* under ledning av den unge (då 32 år) historiken Mart Laar som dominerar koalitionen fram till 1995. Detta parti representerar den politiska om än "mjuka" oppositionen, en "alternativ elit" till kommunistpartiet. I Lettland är det ett parti med en allmän liberal profil, "Lettlands väg", som dominerar koalitionen där. I Litauen däremot segrar det reformerade kommunistpartiet "Demokratiska arbetarpartiet" stort och regerar fram till 1996. Där är det alltså delvis den "gamla" eliten som återkommer, överraskande nog för många. Det estniska *Pro patria* är ett

parti sammansatt av ett antal kristdemokratiska småpartier, med rötter tillbaka till 1980-talets studentrörelse i universitetsstaden Tartu, medan "Lettlands väg" baserar sig dels på en politisk "liberal" klubb, Klubb 21, bildad i början av 1992 av ett antal politiker, journalister och affärsmän, dels på den exillettiska organisation World Federation of Free Latvians.

Demokratiska Arbetarpartiet slutligen har rötter tillbaka till det Litauiska Kommunistpartiet, men skapas av ett antal reformvänliga och nationalistiskt sinnade kommunister som 1989 under stark konflikt separerar från de Moskvatrogna och därefter bildar ett eget parti. Medan Pro Patria och Demokratiska Arbetarpartiet i den extrema situation som råder under dessa år – Sovjetunionen faller samman, de baltiska staterna återuppstår, både demokratiska institutioner och marknadsekonomi börjar växa fram samtidigt – bidrar till att hålla en rågång mellan sitt parti och den framväxande ekonomiska eliten och därigenom forma en politisk kultur där de politiska och ekonomiska makteliterna är tydligt åtskilda, har "Lettlands väg" som vilar på en integrerad bas av politiker och affärsmän, redan genom detta byggt in i det politiska systemet mycket nära band mellan dessa båda sfärer. De ekonomiska entreprenörerna har direktkanaler in i den politiska makten och den politiska kultur som formas i Lettland präglas av ett utvecklat demokratiskt ethos och stark dominans av affärsintressen i politiken.

* De regeringsbärande partiernas varierande förmåga till integritet under de formativa åren är en nyckel till att förklara varför den politiska kulturen utvecklats så olika. Men vad förklarar i sin tur variationen i denna förmåga? Varför väljer grundarna av "Lettlands väg" att liera sig så nära med Lettlands framväxande klass av ekonomiska entreprenörer, medan centralaktörer i Pro Patria och Demokratiska Arbetarpartiet inte ingår liknande förbund? Här måste vi se till de resurser och egenskaper som dessa kollektiva aktörer, som ett resultat av när, hur och under vilka omständigheter de formades, bar med sig. Framförallt är det tre resurser som visat sig väsentliga: förekomsten av en gemensamt formad *identitet* som moralisk aktör, förekomsten av *demokratiskt användbara erfarenheter* och förekomsten av *demokratiskt gynnsamma visioner*. Med andra ord hävdar jag att Pro Patria, Lettlands väg och Demokratiska Arbetarpartiet under de post-kommunistiska formativa åren varierade kraftigt när det gällde förekomsten av dessa tre resurser, moralisk identitet, erfarenhet och idéer, och att detta förklarar deras varierande integritet, deras varierande förmåga att handla, att fatta beslut och att göra vägval som stärkte den demokratiska politiska makten. På sätt och vis vore det möjligt att stoppa förklaringen där. Men den kausala kedjan fortsätter, och alltså har jag kommit att gräva i under vilka omständigheter dessa kollektiva resurser formades och varför de, som i Lettlands fall, saknades eller var alltför svagt utvecklade. Detta sökande har lett mig

bakåt i tiden och till att fokusera på de kommunistiska regimernas olikheter. För om den starkt förenklade bilden i västvärlden under det kalla kriget men även till stor del idag är den av det ”kommunistiska blocket” som en homogen, om än grå och nersliten, enhet visar inte minst den pågående post-kommunistiska forskningen i hur hög grad de kommunistiska staterna och de olika delarna av dåvarande Sovjetunionen varierade inbördes och i hur hög utsträckning denna variation – både när det gällde statens och samhällets organisation – haft direkta konsekvenser för den demokratiska utvecklingen efter kommunismens fall. Visserligen fanns ett centralt kommunistparti i Moskva, men i själva verket betydde de lokala kommunistpartierna oerhört mycket för hur regimen och indirekt samhället utformades. Medan vissa kommunistpartier som det ungerska och till viss del det polska var moderata, förhandlingsinriktade och slog vakt om nationella intressen var andra som det tjeckoslovakiska och det östtyska starkt dogmatiska och repressiva.

Det för mig till min fjärde punkt i kedjan:

* De tre resurserna moralisk identitet, erfarenhet och idéer formades till stor del redan under kommunisttiden. De lokala kommunistpartierna var, som jag redan antytt, sinsemellan mycket olika, till viss del som en följd av de förhållanden som rådde innan det kommunistiska maktövertagandet, och detta faktum utrustade vissa av dem som varit mer pragmatiska, förhandlingsinriktade och pluralistiska med en starkare moralisk identitet genom att de i historiens backspegel agerat rätt. De erfarenheter och de idéer som dessa partier besatt blev också mer användbara under demokratiska förhållanden; t.ex. förmågan att komma till kompromisser, att tillåta viss opposition. Andra däremot – och till dem hör de repressiva – var i avsaknad av en moralisk identitet till följd av sitt agerande på ”fel” sida historiskt sett. De politiska erfarenheterna av att administrera en repressiv regim är heller inte gynnsamma under demokratiska förhållanden och de idéer som väglett dessa, ofta dogmatiska partier, var föga omplacerbara i en mer liberal och pluralistisk miljö. När det gäller de baltiska staterna dominerades Litauen under de formativa åren av ett reformerat kommunistparti som undvek att skapa en politisk elitkultur av maktöverlappning och korruption. Både i Estland och Lettland reducerades emellertid de nationella kommunistpartierna till perifera politiska aktörer efter demokratins införande. Det litauiska kommunistpartiet var också det av dessa tre som alltsedan 1950-talet varit klart mest national-kommunistiskt, och som också tog risker gentemot Moskva i denna sin strävan att främja nationella, litauiska, intressen. Partiet var också så förankrat att det fanns ett spektrum av förnyare och socialliberalt orienterade personer inom partiets toppskikt. Vid den riskfyllda brytningen med det centralt dominerande

partiet i Moskva i december 1989, bildade dessa softliners ett eget kommunistparti som snart övergav kommunismstämpeln och istället blev "Demokratiska Arbetarpartiet". Det litauiska partiet präglades alltså av en identitet som moralisk aktör som tagit risker för ett gott syfte, och de erfarenheter och de idéer som partiets företrädare bar med sig in i den demokratiska epoken var, beroende på tidigare agerande, demokratiskt användbara. Även om det litauiska kommunistpartiet var förhållandevis moderat, växte dock inte starka alternativa elitnätverk till kommunismen fram i Litauen under 1970- och 80-talen.

I Estland däremot pendlade till skillnad från i Litauen det nationella kommunistpartiet mellan perioder av mer öppenhet och repression. I stort kan man karakterisera det estniska kommunistpartiet som förhållandevis repressivt, och betydligt mindre national-kommunistiskt än det litauiska. Därigenom präglades partiet inte av någon gynnsam identitet, och de erfarenheter och de idéer som fanns med i bagaget var knappast användbara. Partiet försvann också, som jag sade, från arenan. Däremot, och det är högst centralt, kännetecknades det estniska samhället av avsevärt mycket starkare kollektiv organisation och alternativa elitnätverk som successivt sedan 1960-talets slut kom att formulera en visserligen mjuk, men med tiden alltmer anti-kommunistisk, opposition gentemot det kommunistiska styret. I en rad personmässigt och idémässigt överlappande grupperingar som växte fram i huvudstaden Tallinn men framförallt i universitetsstaden Tartu odlades kunskaper om estnisk kultur, språk och historia och också – alltmer ju längre tiden gick – om västliga politiska och ekonomiska alternativ såsom liberalism, socialdemokrati och kristdemokrati. Denna "rörelse" om jag får kalla den så, formade alltså en alternativ elit som utgjorde basen för Pro Patria och de nationalistiska strömningarna. Denna alternativa elit präglades i likhet med det reformerade kommunistpartiet i Litauen av en sedan länge formad identitet som moralisk aktör med risktagande för en god sak – självständighet och demokrati – i bagaget. De erfarenheter av organisation, mobilisering och intern demokrati som denna elit tillägnat sig främst under 1980-talet liksom den kunskap och de idéer som förvärvats under dessa år gjorde detta parti och dess stödtrupper till en demokratiskt mogen aktör i stånd att agera med integritet. Slutligen kommer vi till Lettland. Här var det nationella kommunistpartiet sedan slutet av 1950-talet bland de mest repressiva i Östeuropa. National-kommunistiska tendenser undertrycktes kraftigt och det lettiska kommunistpartiet var fruktat och avskytt. Partiet som inte besatt några av de resurser som visat sig gynnsamma, försvann från arenan vid självständigheten och förbjöds dessutom. Men till olycka för Lettland fanns heller ingen under kommunisttiden formad alternativ elit som kunde tillföra den nya demokratin moralisk resning, erfarenhet eller användbara idéer. Det lettiska samhället under kommunismen var

mycket svagt organiserat, och effekterna av det kommunistiska styret betydligt starkare än i Estland. "Lettlands väg", det parti som dominerande under de formativa åren, hade ingen historia bakom sig av regimopposition, bildat som det var 1992 och utan föregående rötter i tidigare nätverk. Därigenom saknades också all form av politisk eller organisatorisk erfarenhet och de idéer partiet bar på – flera av dem visserligen liberalt, modernt och europeiskt orienterade – var svagt utvecklade och förankrade och dessutom inbördes motsägelsefulla. "Lettlands vägs" brist på identitet bidrog till att man inte såg sig i första hand som en politisk elit utan som ett parti eller en rörelse för *eliten*, det vill säga både den politiska, ekonomiska och kulturella. I den fragila situation som det politiska systemet befann sig i under de formativa uppbyggnadsåren visade sig detta förhållningssätt förödande genom den maktöverlappning som det skapade och som därefter inte varit möjligt att bryta och som enligt många uppgifter lett till tilltagande korruption.

Avslutningsvis skulle jag vilja sammanfatta det så att det faktum att en ny elit dominerade i den formativa perioden kan vara en välsignelse (som i Estland) men behöver inte vara det (som i Lettland). Att istället den gamla eliten dominerar under dessa formativa år kan likaså vara gynnsamt men behöver inte vara det (Ukraina). Avgörande är inte om det är gamla eller nya eliter som styr utan huruvida dessa drivs framförallt av moralisk resning, men också av demokratiskt användbara erfarenheter och idéer. För att förstå hur sådana resurser formas måste vi se till de historiska förutsättningar som format dem.

Att popularisera svensk idéhistoria

Tore Frängsmyr

Termen populärvetenskap kan numera inrymma allt möjligt, allt från allmän folkbildning, över läroböcker av typ ”Min vän atomen”, till ren underhållning av s.k. TV-kändisar. Den seriösa meningen, närmast folkbildning i gammal god mening, finns belagd från 1928, vilket är ovanligt sent. Termen folkbildning i sin tur fick sin moderna betydelse, det vill säga frivillig undervisning för vuxna, redan på 1890-talet. Populärvetenskap har naturligtvis olika villkor för olika vetenskapliga discipliner, även om en viss pedagogisk förenkling måste vara en gemensam ambition.

Att popularisera historia i olika former bör innebära att man strukturerar stoffet och ger sammanhang mellan olika händelser, det vill säga man indelar historien i epoker, och man förklarar sambandet mellan ord och handling, mellan fakta och tolkningar av fakta. Just idéhistoria analyserar idéernas innehåll och funktion, det vill säga vilken roll idéerna spelat i en viss historisk situation. Sedan tillkommer en viktig sak. Man måste berätta, man måste kunna levandegöra människor och miljöer för att historien inte skall bli en museal kuriosakammare. Berättelse har emellertid blivit en brydsam term, dels är den suspekt i den gamla meningen (Grimberg), dels har den fått en helt ny innebörd som postmodernistisk term för de stora tankeystemen (framstegstron i Lyotards mening). Här används termen i Diltheys anda, att förstå och åskådliggöra en historisk situation. Att förstå är att förklara, menade Dilthey, ”verstehen” är egentligen detsamma som ”erklären”.

När jag bestämde mig för att skriva en svensk idéhistoria, blev den första frågan var jag skulle börja och var jag skulle sluta. Den svenska skriftliga kulturen börjar med medeltiden och den katolska kyrkan, man brukar säga år 1050. Jag tyckte emellertid det fanns skäl att börja år 1000, eftersom Olof Skötkonung som den förste sveakungen lät döpa sig då. Detta var en väldigt stark markering, och händelsen fick stor betydelse för kristendomens genombrott. Slutet på historien skulle ligga kring 1950, tänkte jag mig, men jag lät mig övertalas att gå fram till 2000. Turen spelade mig i händerna, ty det året skildes kyrkan från staten. Mellan år 1000 och år 2000 fick vi alltså en nätt liten period av exakt tusen år av kristendom.

Frågan var sedan hur man skulle dela upp stoffet, särskilt sedan det framstod som oundvikligt att det skulle bli två volymer. Delade man tidsskalan på mitten, blev det omkring femhundra år av katolicism och femhundra år av lutheranism. Detta kunde vara befogat, eftersom den

svenska kulturen präglats så starkt av kyrkan, antingen det gällt den katolska eller den lutherska. Åtminstone fram till 1950-talet kan man tala om kyrkans dominerande roll i kulturellt avseende. Ändå kändes det skevt att sätta gränsen mellan de två volymerna på 1520-talet. Förenklat uttryckt kunde man säga att ”det hände så litet på medeltiden”, det vill säga alla processer gick långsammare än nu och färre antal personer deltog i det offentliga livet. Idé- och lärdomshistoria sysslar med det lärda livet, den intellektuella historien, och det var få aktörer på den scenen under medeltiden: några präster och munkar, en och annan läsintresserad furste eller ämbetsman.

Allteftersom arbetet pågick stod det snart klart att gränsen måste sättas vid 1809. Om det finns något slags tes i mitt arbete, så är det denna: det gick en skarp skiljelinje vid 1809, när det gäller svenskt kulturliv, både det akademiska och det mer folkliga. Hela strukturen förändrades. Före 1809 bestämdes allting som gällde forskning och kultur uppifrån, av kungen och rådet, av ständerna och riddarhuset, av kyrkan och staten. Efter 1809 sprider sig ett allt bredare medborgerligt inflytande, fler grupper blir delaktiga i samhällsbyggandet. Därmed förändras också innehållet i vår idéhistoria, de renodlat akademiska perspektiven får göra plats för ett mer folkligt inflytande. Jag skall ge några exempel.

Under den första perioden framstår naturligtvis reformationen som en händelse av omvälvande betydelse. Att förändra ett helt folks ingrodda religiösa vanor och föreställningar var inte gjort i en handvändning. Det var helt och hållet kungens reform, folket hade aldrig tillfrågats, och det skulle därför ta hela seklet innan befolkningen i sin helhet hade blivit lutheransk. Först vid Uppsala möte 1593, när man antog den Augsburgska trosbekännelsen som rättesnöre (den lutherska kyrkans viktigaste bekännelseskrift från 1530), kan man säga att landet var reformerat. Visst fanns det katolska element kvar, men den lutherska enigheten var nu helt bestämmande.

Sakläget är givetvis detsamma under stormaktstiden. När Sverige blev en europeisk stormakt och ville skryta med en ärorik historia, jämförbar med de stora kulturländernas, skapade man den götiska ideologin. Ursprungligen hade den uppstått under 1400-talet, då man återopade Jordanes krönika från 500-talet som talade om de goter som utvandrat från ön Scandza i norr. Goter och skyter och andra mer eller mindre historiskt riktiga folkslag förvandlades nu till ”göter”, ett folk som hade brett ut sig till det övriga Europa och lagt det romerska riket under sig. Dessa göter hade blivit starka och modiga krigare genom det hårda klimatet i norr, formade av is och köld. De beskrevs som ett härskarfolk i de medeltida krönikorna, de återkom hos de sista katolska ärkebiskoparna Johannes och Olaus Magnus, och de skulle bilda kärnan i den svenska stormaktsideologin under 1600-talet. Georg Stiernhielms beskrivning av

språkens uppkomst och Olof Rudbecks härledning av svenskarnas historia tillbaka till Platons Atlantis var alla formade av denna ideologi. Ingen föreskrev dem att förhålla sig på ett visst sätt till dessa legender och skrönor, de gjorde det frivilligt. Friheten fanns där bara så länge man höll sig till den etablerade sanningen. Som exempel kan man nämna Johannes Loccenius, en tysk rättslärare som avancerade till ämbetet som svensk rikshistoriograf. Loccenius stod inte främmande för den storslagna götiska traditionen, men då han skulle skriva en svensk historia fann han att de svenska sagokungar som befolkade historien från Adam till Gustav Vasa inte hade något stöd i källorna. Han uteslöt därför dessa fantasifigurer ur den historia som utkom 1754. Alldeles riskfritt var dock inte detta. När arbetet åtta år senare utkom i en ny upplaga, där han fört framställningen fram till Carl X Gustaf, hade han fått lov att sätta in dessa sagokungar igen.

I den idéhistoria som ligger före 1809 brukar jag hävda att 1686 är ett av de viktigaste årtalen. Då antogs nämligen den kyrkolag som skulle göra ortodoxin till kyrkans arbetande princip under lång tid framåt. Den som avföll från den rätta evangeliska läran skulle mista sitt ämbete och landsförvisas. Prästerna skulle vaka över sina församlingsbor och kontrollera att de gick till nattvarden. Den bokliga censuren skulle se till att ingenting förgripligt spreds i tryck. Vid kanslikollegiet inrättades en tjänst som *censor librorum*, och till sin hjälp hade han domkapitlet och de teologiska fakulteterna, som skulle uttala sig om vilka böcker i religiösa ämnen som fick tryckas; i övrigt höll respektive fakultet och det akademiska konsistoriet uppsikt över akademiska avhandlingar. Därmed var staten och kyrkan helt bestämmande över allt som trycktes i riket. Ortodoxin spelade en roll under hela 1700-talet. När 1734 års lag infördes fastställdes de hårda straffen för avfall från den sanna tron, och samma år verkställdes den första utvisningen av en svensk medborgare. I 1735 års religionsstadga drogs skruven åt ännu ett varv. Ingen fick flytta från en församling till en annan utan att den egna kyrkoherden intygat att det var en person som fört en hederlig vandel och kunde sina kristendomsstycken. Ingen student fick resa utomlands utan att ha förhörts på trosbekännelsen. Människor som visserligen inte yppat tvivel i religiösa frågor, men som misstänktes för att hysa sådana åsikter, kunde ställas till svars inför domstol. När den stora, av alla prisade, tryckfrihetsförordningen infördes 1766 undantogs de religiösa frågorna. I princip skulle dessa inskränkningar finnas kvar ända till 1809.

Om man skall förklara sammanhang i svensk idéhistoria måste man således klargöra att ortodoxin styrde universitet och kultur i allt väsentligt, att kyrkan och staten gick hand i hand, och att det inte existerade något som kunde kallas akademisk frihet. Det är alltför lätt att anföra enskilda händelser eller enskilda personer till intäkt för att frihetstiden verkligen var en

tid av frihet eller att vi hade en upplysningstid i Sverige. År 1750 blev Johan Ihre, professor skytteanus, dömd att betala ett års professorslön i böter för att han uttalat sig kritiskt om både kyrkan och det regerande hattpartiet. År 1755 inrättades en lärostol i apologetik med uppgift att spåra och fälla kättare. Mellan åren 1757 och 1761 fördes en rättegång mot tolv kvinnor i Dalarna anklagade för häxeri, och processen mot dem leddes med stor energi av biskopen Samuel Troilius, som under tiden också utnämndes till ärkebiskop (1758). Som motståndare mot Troilius uppträdde grevinnan Charlotta Taube, gift De la Gardie och husfru på Sjöo slott vid Örsundsbro. Hon gjorde vad förment upplysta män inte hade mäktat; hon skaffade advokat för egna pengar och fick inte bara kvinnorna frikända, hon lyckades även utverka skadestånd för deras lidanden.

Vad som sedan händer vid 1700-talets slut behöver vi inte orda om särskilt mycket här. Efter mordet på Gustaf III drev Reuterholm en förbudspolitik som i allt avspeglade hans paranoidea läggning; han förbjöd allting, studentkonvent och kaffedrickning såväl som Svenska Akademiens verksamhet. Förbudspolitiken fullföljdes med djupt engagemang av Gustaf IV Adolf, vars sista decennium därför brukar benämnas som "järnåren" i svensk kulturpolitik. Efter 1809 inträder en helt ny situation. Vi får successivt en breddning av medborgarinflytandet, det sprider sig till nya grupper. Liberalismen arbetar för en social frigörelse, där fler människor skall få komma till tals. Allt fler kräver en reformering av riksdagen, eftersom stora grupper står utanför representationen i fyrståndsriksdagen. Detta leder så småningom till parlamentsreformen 1866, men vägen dit var lång.

De liberala talesmännen uppträdde i riksdagen, de utgav stridsskrifter och tidningar.

Visserligen försökte den nye regenten Carl Johan tidigt stävja tryckfriheten med den s.k. indragningsmakten (1812-1844), men den kunde inte i längden stoppa det fria tankeutbytet.

De liberala strömningarna växte sig starkare under 1830-talet, och Lars Johan Hierta bröt ny mark inom tidningsvärlden, där han skickligt klarade sig undan indragningsmakten och propagerade för en ny och radikalare politik. Samtidigt började olika sorters folkrörelser att successivt ta form. Det gamla pietistiska läseriet fick draghjälp av den engelska metodismen, nykterhetsrörelsen växer fram i samma fåra. Litet tillspetsat kan man säga att väckelse- och nykterhetsrörelsen föddes i den mekaniska industrin. Den engelske industrimannen Samuel Owen hade i sin mekaniska verkstad i Stockholm många metodister hemifrån, och för deras skull tog han över predikanten George Scott, som snart också började predika på svenska.

Scott drog stora skaror och blåste nytt liv i de svenska läsarna. År 1830 hade ett måttlighetsförbund med Johan Olof Wallin som ordförande bildats, ursprungligen format som ett tusenårsjubileum av Ansgars första resa till Norden. Med industrimannen Samuel Owen

och hans predikant George Scott grundades en förening för absolutism, och det var inom denna som Peter Wieselgren skulle göra sina framgångsrika missionsresor. Väckelsen fick ett genombrott under senare delen av 1800-talet. Först 1858 upphörde det s.k. konventikelpakatet, det vill säga det förbud mot husandakter som funnits sedan 1726, under ortodoxins dagar. Carl Olof Rosenius blev förgrundsfigur inom Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen (1856), och Paul Peter Waldenström ledde den utbrytarfalang som bildade Missionsförbundet (1878). Utbrytningen berodde på ett slags ideologisk tvist. Pietismen krävde personlig omvändelse och kritiserade ofta den vanekristendom man ansåg sig finna inom kyrkan. I vissa av dessa kretsar uppstod krav på egna nattvardsgångar, liksom för att markera sitt oberoende och sin ”djupare” form av bekännelse och tro. Fosterlands-Stiftelsen ville emellertid inte bryta med kyrkan, utan såg sig som en del av kyrkan, och avstod därför från egna nattvardsgångar. Waldenström var radikalare när det gällde egen nattvard och därför bröt sig han och hans meningsfränder ur Fosterlands-Stiftelsen och därmed också ur kyrkan.

Kvinnorörelsen formades under samma tid, och sedan den fått igenom de basala kraven på arvsrätt och myndighetsrätt, framstod tre frågor som särskilt angelägna: rätt till utbildning, rätt till arbete (det vill säga statliga ämbeten) samt rösträtt. År 1870 fick kvinnan tillträde till universiteten, men det var inte förbehållslöst, hon kunde inte gå i kostnadsfria läroverk utan fick själv bekosta skolgången fram till studentexamen. Det skulle dröja femtio, innan hon fick alla tre rättigheterna, tillträde till läroverken kom först 1927. Dessa femtio år präglades av hård och oförtröttlig kamp, det var som att steg för steg erövra bit för bit av ett stort slagfält. Behörighetslagen 1923 gav kvinnan i princip rätt till statliga ämbeten utom prästyrket och vissa polisfunktioner, men inom många områden – inte minst det akademiska – skulle det dröja länge innan hon inträdde på allvar. Den första kvinnliga professorn var medicinen Nanna Svartz 1937 vid Karolinska Institutet, den första kvinnliga professorn i Uppsala Gerd Enequist i kulturgeografi 1949, och den första kvinnliga professorn i Lund utnämndes först 1965: Birgitta Odén i historia.

Arbetarnas intressen hade först tillvaratagits av de s.k. bildningscirkulerna. Som någon har sagt var dock dessa tillkomna *för* arbetare, inte *av* arbetare. Grundidén gick ut på att lyfta arbetaren till en högre moralisk nivå. När arbetarrörelsen började ta form, skedde det under andra förutsättningar, där rösträtt och ekonomisk och social rättvisa framstod som nyckelfrågor. Längre pågick en diskussion mellan liberala och socialistiska grupper om färdriktningen för arbetarrörelsen. Det politiska programmet konsoliderades, när socialdemokratiska partiet grundades 1889.

Inom alla dessa folkrörelser hade folkbildningen en avgörande betydelse. I föreningar och studiecirklar, i studieförbund och vid folkhögskolor pågick ett läsande och lärande, ett diskuterande och ifrågasättande. Det var här man lärde sig demokratins arbetsformer, att begära ordet, att ställa proposition, att skriva protokoll. Det brukar sägas att termen *folkbildning* är unik för Sverige, och det är nog riktigt. Folkrörelserna och folkbildningen har säkert haft avgörande betydelse för demokratins genombrott i vårt land. När socialdemokraterna 1914 för första gången blev största parti i riksdagsvalet, var hela 85 procent av dess ledamöter helnykterister. Det visar varifrån man hämtade sina kadrar. Två ytterligare exempel kan klargöra vad jag menar med idéernas sammanhang. Det ena vill jag kalla "folkhemmets vetenskap". Det har varit mycket skrivelser på senare år om 1930-talets sociala ingenjörskonst, om politikernas iver att genomföra folkhälsokampanjer, att införa rashygien och tvångssteriliseringar. Skrivelserna har varit fyllda av social indignation och inte sällan politisk hätskhet. Att bedöma historiska händelser utifrån dagens perspektiv blir lätt anakronistiskt. Ofta ger det ett patetiskt intryck, som om vi skulle säga att "Hitler var en ond människa"; det känns litet överflödigt. Vi historiker kan inte arbeta på det sättet, vi måste bena ut vad som är det ena eller det andra. Vi måste fastlägga vissa fakta, och vi måste tolka fakta utifrån de förutsättningar som rådde. Visst är att politikerna, då som nu, ofta varit beroende av vad vetenskapsmännen sagt. Kampanjen för folkhälsan bedrevs dock som en i allt hedervärd kamp emot tuberkulos och andra epidemier och för ökad hygien och kostnadsfri hälsovård, fria skolluncher och prisrabatt på nödvändiga födoämnen för barn. Att svenska skolbarn fick fiskleverolja under kriget var inte utslag av överhetens förmynderi utan för att tillgodose behovet av A- och D-vitamin och därmed undvika engelska sjukan. Det är självklart att alla dess kampanjer hade effekt. Svenska skolbarn klarade sig bättre genom epidemier, svenska folket blev i genomsnitt allt friskare.

Sedan fanns det vetenskapsmän som propagerade för att tillämpa rashygien och ärftlighetsforskning. Här fanns det två linjer. Den ena leddes av Herman Lundborg, som indelade människor i olika folktyper och som ville rena den svensk-germanska rastypen. Det var naturligt att denna forskning emottogs välvilligt av och anslöt sig till nazismen, när denna senare uppenbarade sig. Den andra linjen utvecklades under ledning av Gunnar Dahlberg och handlade om ärftlighet enbart, utan inblandning av raser. När politiker, som paret Myrdal, talade om att "förbättra det svenska folkmaterialiet", menade de att förbättra den svenska folkhälsan, att höja hälsotillståndet i den svenska nationen, inte att de svenska medborgarna skulle vara bättre eller mer högtstående än andra.

Steriliseringsfrågan blev den extrema frågan. De indikationer för sterilisering som uttrycktes i den lag som tillkom 1934 gällde två slag: en rashygienisk (sjukdom eller lyte) och en social (oförmåga att ta hand om egna barn). Besluten skulle tas av Medicinalstyrelsen eller genom s.k. tvåläkarintyg. Genom ett tillägg 1941 intogs en medicinsk faktor (sjukdom eller svaghet hos kvinnan). Lagen hade främst tillkommit för de ofödda barnens skull, det får vi inte glömma. Att läkarna ofta gick för långt och att lagen därigenom missbrukades vet vi nu med önskvärd tydlighet. Det ursprungliga syftet hos politikerna kanske var naivt, men det var inte illasinnat och det hade inget idémässigt samband med de folkmord eller den rasmystik som omgav nazisterna i Tyskland. Det bör också påpekas att det rådde politisk enighet i steriliseringsfrågan. Det synes som om alla var så eniga om grundförutsättningarna, att ingen kom på tanken att ifrågasätta dem. Hela detta problemkomplex utgör ett mörkt kapitel i svensk socialhistoria, men denna historia måste beskrivas på ett annat sätt än med svarta löpsedelsrubriker.

Mitt sista exempel gäller sekulariseringen, och därmed anknyter jag till det jag började med. År 1951 blev det äntligen tillåtet att gå ur svenska kyrkan utan att gå in i något annat kristet samfund, och detta hade då krävts av olika radikala grupper sedan sjuttio år tillbaka. Den första motionen lades nämligen 1882 av tidningsmannen K.P. Arnoldson, mannen som startade Svenska freds- och skiljedomsföreningen (1883) och senare erhöll Nobelpriset för fred (1908). Det är inte ovanligt att tillskriva kulturradikalismen en viktig roll i denna sekulariseringsprocess, alltifrån 1880-talets intellektuella giganter som Knut Wicksell och Hjalmar Öhrvall till Ingemar Hedenius och debatten om tro och vetande omkring 1950. Ser man enbart på idéerna är detta säkert en riktig historieskrivning. Dessa personer framförde kritik mot det religiösa tvånget och formulerade kraven på andlig, intellektuell frihet. Under de sjuttio åren mognade insikten hos politikerna, de behövde inte längre kyrkans stöd för att få ordning i samhället.

Men sätter man in idéerna i ett vidare sammanhang, måste man dra fram andra faktorer. Vid mitten av 1900-talet skedde stora sociala förändringar. Det gamla bondesamhället bröts upp, industrierna sökte arbetskraft i högkonjunktursens dagar. Flykten från landsbygden innebar att människorna lämnade bysamhället och flyttade till staden eller tätorten. Även för dem som bodde kvar förändrades livet. Bilen och radiogrammofonen gav människorna nya vanor och nya värderingar. Man var inte längre hänvisad till bönhuset mitt i byn för sina sociala kontakter. Handelsboden fick slå igen, poststationen likaså. Folk som aldrig hört talas om Ingemar Hedenius tog bilen för att gå på bio eller handla på varuhuset. Religiös frihet blev en realitet, när väl förutsättningarna fanns på plats.

Idéhistorien handlar förvisso om idéer, men idéerna måste ses i ett kulturellt och socialt sammanhang för att säga oss någonting. Det är när vi analyserar idéernas funktion som vi förstår dessa sammanhang.

Har boken en framtid?

Monica Hedlund

Rubrikens fråga är provocerande, och naturligtvis avsedd att vara det. Jag svarar själv obetingat *ja* på frågan, men sedan måste jag ställa en vidare fråga till mig själv och andra: vaddå boken? Jag har roat mig med att fråga några medmänniskor då och då vad de menar med en bok – och kanske snarare med begreppet ”boken.”

De flesta jag frågat har en sorts dubbel eller flerdubbel definition: boken är ett *medium* för att bevara och tillhandahålla en text av en viss längd, längre än ett brev eller ett dokument, och med någon sorts inre sammanhang. EU:s definition säger minst 49 sidor!

Men begreppet kopplas av de flesta också till en viss *form*, och mina sagesmän säger: en sådan här sak, med blad i, och någon form av rygg. Den här definitionen av själva föremålet, en bunt blad hopfästade vid ena långsidan, är märkligt nog även den definition jag fick av en av mina kolleger, som är klassiker och har fullt klart för sig hur sen den bokformen egentligen är. Jag ställde henne mot väggen och frågade om ”boken” också måste vara tryckt, och på papper, vilket hon dock avfärdade närmast med indignation – hon arbetar nästan dagligen med medeltida handskrivna böcker på pergament, något som absolut faller under hennes definition av begreppet bok. I NE:s artikel ”bok”, författad av den store biblioteksmannen Harry Järv, ansluter sig författaren i början precis till min kollegas definition, för att sedan fördjupa sig i den äldre bokhistoriens alla andra former. Jag återkommer till detta område strax – jag vill bara först ta upp det tredje ledet i många definitioner: identifikationen mellan text och bok, Att någon har författat den här boken, betyder ju inte någon direkt anknytning till själva föremålet utan avser enbart texten, som kan dyka upp i ganska olika skepnader. Och då närmar vi oss en mera filosofisk aspekt på hela den inledande frågan: ”boken” kommer nästan att stå för ”läsning av litteratur”.

Om jag som bokhistoriker får börja med det första ledet – jag kommer att blicka lite bakåt, men jag gör det för att kunna anknyta till framtiden.

Boken i betydelsen ’medium för att bevara och tillhandahålla längre texter’ har en flertusenårig historia. Tvåflodslandets lertavlebibliotek innehåller inte bara korta dokument utan även långa texter av både administrativ, religiös och rent berättande karaktär. I de orientaliska kulturerna har man långt in i modern tid tillverkat textbärare av tunna bambuspån

eller annat mjukt trä, palmlblad etc., som man staplat på varandra och bundit ihop med snören via små hål, så att man kunnat bläddra. Vår egen kulturs grunddokument, från Jerusalem, Aten och Rom, har först traderats i rullform, oftast skinn bland judarna och papyrus bland greker och romare, som hämtade materialet från Egypten, där det använts i åtminstone ett par tusen innan det nådde grekerna, kanske omkring 500 före Kristus. Papyrus var dock inte det första material man skrev på i den romerska världen. Bortsett från sten, metall och de vaxtavlor som långt in i medeltiden fungerade som anteckningsblock och konceptmaterial hade man använt både linnetyg och bast att skriva på: det romerska ordet för bok, *liber*, betyder 'bast'. Ibland ser man i historiska romaner att romarna skulle ha skrivit på pergament och det gjorde de förvisso men inte förrän något hundratal år efter Kristi födelse, och då är det fortfarande ett föga ansett material för enkla och slarviga böcker. Fina böcker *skulle* vara skrivna på papyrus, och de skulle dessutom vara i rullform. Vår bokform, som i fackterminologin kallas "kodexformen", dyker upp först runt 100 e.Kr. Ordet *codex* betyder egentligen 'trästubbe', och det anses att själva idén kommer från att man brukade binda ihop sina vaxtavlor (eller bara vanliga träspån) till ganska tjocka buntar eller häften, som ju då såg ut som träklossar. I början förekommer både pergament och papyrus i denna nya bokform, som är mycket mera ekonomisk än rullarna, eftersom man skriver på båda sidor av materialet. Så småningom är det dock det nästan outslitliga pergamentet som blir det normala. Kodexformens segertåg inleds under det tredje århundradet, och det är signifikativt att det är juridiska och teologiska texter som leder utvecklingen, medan de skönlitterära längst håller fast vid den gamla klassiska papyrusrullen. Vi behöver inte fundera länge över orsaken: en kodex går att slå i, och det behöver jurister och teologer göra, och det fungerar klart sämre med rullar – man kan inte bara slå upp mitt i en rulle. Det här är ganska viktigt, för just detta är fortfarande ett gott argument för kodexformen.

Med början på 1200-talet börjar papperet ersätta det dyrare pergamentet i Västeuropa. Det finns bokhistoriker som anser att detta är en större revolution än tryckkonstens införande ca 1450, och det är i varje fall en förutsättning för den enorma ökning och därmed också demokratisering av bokproduktionen som inleds mot slutet av 1400-talet och som ännu inte har kulminerat.

Men jag vill gärna göra en liten markering här: 1983, då Sverige firade 500-årsminnet av "den svenska boken", dvs. den första bok som trycktes i Sverige, var det många seriösa journalister och debattörer som på fullt allvar talade om 1483 års tryck som "Sveriges första bok". Precis som om vi inte redan då hade haft en åtminstone 300-årig historia av handskrivna böcker i

detta land. Och handskrivna upplagor kunde vara mycket stora: i den antika världen tillverkade de professionella bokförläggarna upplagor på 1000 exemplar. Under medeltiden skedde avskrivandet sällan så yrkesmässigt, men det finns texter som ännu idag är bevarade i många hundra handskrivna exemplar, och då vet man att detta är bara en bråkdel av vad som funnits i de ofta skövlade biblioteken.

Sammanfattningsvis: en ”bok” i denna vidare mening – ett medium för en text av viss längd – har haft mycket skiftande former. I vår västerländska kultur vill vi däremot gärna och nästan omedvetet definiera boken som jag antydde i början: en på papper tryckt produkt i kodexform. (Den boken har alltså bara ca 500 år på nacken.) Eftersom vi är så bundna vid just den formen, tror vi lätt att ”boken” hotas av att mediet byter form, som nu, då alltmer av vår textliga produktion i första hand publiceras digitalt. Men ”boken” har alltså växlat skepnad många gånger redan, och det är egentligen något ganska självklart. ”Boken” i denna vidare mening lever redan i sin framtid. Det var en gång antikens praktiska bokbrukare, jurister och teologer, som drev fram den slagvänliga kodexformen till seger över papyrusrullen. I dag är det också det praktiska, det nyttoinriktade, det vetenskapliga bokbruket som helst använder den nya formen, den digitala boken. Den sprids snabbare och billigare, den når fler och den går utmärkt att slå i, med digitala sökmotorer. I dag kommer över 50% av universitetsbibliotekets förvärv i digital form. Många sörjer på något känslomässigt sätt över detta, men man behöver ju bara försöka läsa en diger avhandling från 1906, med ädelt tryck på fint papper men helt utan varje form av vettig indexering, för att all nostalgi ska blåsa bort.

Men den här något mera inskränkt definierade ”boken med blad i”, alltså kodexformen, har den då någon framtid? Ja, jag är faktiskt helt övertygad om att den har det. Även om yngre människor blir alltmer vana att läsa på skärm (och kanske t.o.m. kommer att kunna korrekturläsa sina alster på skärm så småningom!) så tror jag inte att man helt kan ersätta den totalöverblick som en bok i kodexform ger, möjligheten till kursivläsning, till omedelbar jämförelse mellan ställen osv.

Jag tror att vi i framtiden kan vänta oss att allt mindre av primärforskning kommer att publiceras i traditionellt tryck. Det gäller även inom humaniora, som ju ännu ligger lite efter naturvetenskaperna i digitaliseringen. Däremot är jag ganska säker på att de stora synteserna, översikterna och även många av handböckerna kommer att finnas kvar i traditionell form. Här är brådskan mindre och hanterbarheten en mycket viktigare faktor: en ”vanlig” bok är ett otroligt praktiskt medium, man behöver varken nätsladd eller batteri, man behöver bara komma ihåg sina läsglasögon.

Ett undantag är kanske uppslagsverk av typ lexika. Man kan ta Svenska Akademiens Ordbok eller Oxford English Dictionary som exempel. Här rörde det sig om ett format som blivit ohanterligt stort: ett väldigt slående i väldiga volymer, som allt färre bibliotek fick råd att hålla och som definitivt inte var något för det privata biblioteket eller för att läsa på tåget. OED försökte på sin tid lösa problemet genom en tvåbandsutgåva i mikrofotografi, som man måste ha ett särskilt starkt förstoringsglas för att kunna använda. Men se nu, hur otroligt smidigt man slår i den digitala varianten! Det är nog bara en tidsfråga innan den typen av bokverk enbart publiceras i digital form, särskilt som man allt eftersom tiden går tycks kunna packa in mer och mer på nya modeller av transportmedier, just nu är det dvd-skivor, usb-minnen osv.

Alltså: i fackboksgenren har vi redan nu, och kommer att ha i ännu högre grad, ett parallellt flöde av digitalt och "vanligt tryck". Resultat som måste presenteras snabbt kommer ut digitalt, det mera eftertänksamma och kanske mera långlivade kommer att tryckas – om också själva de administrativa procedurerna kommer att förändras och alltmera kan komma att bygga på olika "print-on-demand" -tekniker. Man beställer kanske sitt exemplar direkt från en bokmaskin och det levereras direkt hem, i den postlåda man förhoppningsvis kommer att ha kvar.

Så något litet om det tredje ledet i frågan: Kommer man då att "läsa böcker" i framtiden? Det är kanske den mest brännande frågan i ett bredare kulturellt sammanhang. Litteratur i någon form kommer att finnas så länge det finns människor, det är självklart. Men kommer framtida generationer att vara så datorillvända att den brokiga kombinationen av text och bild på skärm, klickandet och interagerandet i berättelserna tar kål på det bokslukande vår generation växte upp med? Jag tror inte det heller. Och inget tyder ännu så länge på det. Jag läste nyligen att bokförsäljningen ökade med 6 % under 2005. Skönlitteratur för vuxna ökade därvid ganska marginellt, medan fackböcker ökade mera, vilket är värt att observera i ljuset av vad vi tidigare talat om. Och framför allt, ungdoms- och barnlitteraturen ökade mest, vilket åtminstone jag uppfattar som ett oerhört positivt budskap. Just den generation som inte är ett dugg rädd för datorerna utan handskas suveränt med dem på ett sätt som en mormor bara kan avundas läser också böcker, och har dessutom tillgång till ett enormt utbud av både strunt och riktigt bra litteratur. Själv har jag alltid drivit den bland bibliotekarier ganska kontroversiella åsikten att barn (och vuxna) gärna får läsa hur mycket strunt som helst, bara man läser. Även

Femböcker och Kittyböcker främjar bokvana och framför allt läshastighet; ju färre prefabricerade bilder det finns i dem, dess bättre.

En tioårig dotterdotter fick i våras av sin skola en läxa att läsa minst 150 sidor "riktig bok" under sommaren. Hon har läst 2000 sidor, allt förtecknat och bekräftat med föräldrarnas namnteckning inför skolstarten. Med det var hon inte ens "värst i klassen". Hela klassen av små fyror förtecknade totalt 25 000 sidor. När hon läser, är hon blind och döv, för datorer och TV, onåbar t.o.m. för lördagsgodis. Hennes yngre syster rapporterar att på Fritis har dom två bokhyllor, en för korta böcker och en för långa böcker. Det är uppenbart från hennes framställning att det ger mycket högre status att välja en bok från hyllan med långa böcker. Även om det finns grupper av barn och ungdomar som riskerar att bli helt uppslukade av datorer och TV, så är dagens bokslukare förmodligen i alla fall betydligt flera än bokslukarna i min generation, och de kommer att växa upp till människor som fortsätter att läsa böcker. Oavsett vilken tolkning av begreppet "bok" vi väljer, från min inledande lilla analys, så finner jag att jag lugnt kan hävda att "boken" har en framtid.

Från slaganfall till stroke – en nutida medicinhistoria

Kerstin Hulter Åsberg

”Klockan är åtta på kvällen. För miljoner människor, var och en i sin stad, i den lilla värld som de har skapat åt sig eller där de hankar sig fram, lider en alldeles bestämd dag mot sitt slut, kall och dimmig. Det är onsdagen den tredje februari.”

Så börjar Georges Simenon sin roman Klockorna i Bicêtre (1), och fortsätter:

”För René Maugras finns det varken dag eller timme, och det är först senare som frågan om dagens flykt kommer att oroa honom. Han är kvar längst nere på botten av ett hål lika mörkt som oceanens djup, avskuren från yttervärlden.”

René Maugras är tidningsman i full verksamhet, han är 54 år, och vaknar upp på sjukhuset i Bicêtre, som han dittills trott var till för åldringar och sinnesjuka. Han kan inte tala, hans högra arm och ben är förlamade. ”Något har hänt, men han minns ingenting av det. Han kan inte ens påminna sig var eller när det hände. Han rynkar pannan eller tror sig göra det, han är inte längre säker på någonting nu när munnen är stum och lemmarna inte lyder honom.”

Vad hade hänt? I romanen kallas det hjärnblödning. Samtidigt framgår det i boken att provet på ryggmärgsvätskan inte visar något blod. Dessutom utförs en s.k. färgskalle, som visar att det är stopp i ett av hjärnans större blodkärl. Alltså blodpropp, inte blödning. Men så var det för 40 år sedan, när boken kom till. Alla sorters slaganfall (grek. apoplexi) kunde åtminstone av lekmän kallas hjärnblödning. Helt enkelt för att den exakta diagnosen, blodpropp eller blödning, ofta inte kunde fastställas förrän vid obduktion. Termen ”slaganfall” användes också för att beskriva det plötsliga insjuknandet med dramatiska symptom, medan termen ”slagrörd” beskriver tillståndet hos en människa som drabbats av slaganfall.

Numera kallas slaganfall för stroke, det engelska uttrycket för denna sjukdom som manifesteras genom neurologiska bortfall, som orsakats av blodpropp eller blödning i hjärnans blodkärl.

Sjukdomen har ändrat karaktär

Med rätta har slaganfall eller stroke varit en fruktad sjukdom, ofta med dödlig utgång. Om man överlevt har det ofta inneburit svåra handikapp. Livet efter stroke har blivit mycket

annorlunda både för patienten och för de anhöriga. Även idag är stroke den tredje vanligaste dödsorsaken efter hjärtinfarkt och cancer. Risken för svåra handikapp finns också kvar, men under de senaste decennierna har sjukdomen ändrat karaktär.

Möjligheten att förebygga både blodpropp och hjärnblödning har ökat väsentligt, diagnostiken har gjort stora framsteg och dagens medicinska vård och rehabilitering har lett till bättre överlevnad och livskvalitet för patienterna. Förr var det inte ovanligt att yngre och medelålders personer drabbades av stor hjärnblödning beroende på ett obehandlat högt blodtryck. Det var först på 1950-talet, som den första blodtrycksmedicinen kom och ändrade prognosen. Hjärnblödning hos medelålders människor har blivit mer sällsynt. Istället ökar antalet hjärninfarkter, som alltså orsakas av blodproppar i åldrande blodkärl. Ökningen beror framför allt på att det blir fler äldre i befolkningen, men det är också fler som får lindrigare former av sjukdomen.

Idag kan man alltså förebygga till en del, man kan diagnosticera hjärnskadan bättre och moderna vård- och rehabiliteringsinsatser leder till att livet efter stroke blir lättare att leva. Ändå kan man fortfarande höra människor, även läkare, beklagande säga att det tyvärr inte finns så mycket man kan göra för den som drabbats. Men jag vill påstå att det numera finns mycket man kan göra både för patienterna och för anhöriga. Det är denna medicinska nutidshistoria om diagnosen slaganfall som blev stroke som här ska berättas.

Stroke är alltså den engelska beteckning som används i vetenskapliga sammanhang, och nu också av allmänheten i t ex strokeföreningarna. Yngre strokedrabbade talar ofta om sig själva som ”vi yngre strokare” och betonar därigenom att det inte är något att hymla med eller skämmas för. Man räknar med att mellan 30000 och 35000 människor får stroke varje år i Sverige. Genomsnittsåldern är 75 år, männen lite yngre, kvinnorna lite äldre, med den nackdelen för kvinnorna, att de genomsnittligt är ensamstående i högre grad än männen och får ett större hjälpbehov efter sin stroke. Antalet personer som lever med restillstånd efter stroke, uppskattas till över 100000.

Stroke kan yttra sig på många sätt och se mycket olika ut. Alltifrån det som kallas minor stroke, dvs. små neurologiska bortfall, som överhuvudtaget inte märks i vardagslivet, till stora neurologiska bortfall med halvsidig förlamning, svårigheter att förflytta sig och total afasi. Skillnaderna är mycket stora, och konsekvenserna mycket varierande.

En liten blodpropp kan vara som den lilla tuvan som stjälper ett stort lass. Den kan leda till s.k. dolda handikapp: svårigheter att förstå, humörsvägningar, personlighetsförändringar, som kan vara nog så invalidiserande. Och vice versa, en patient med stor förlamning, men med bibehållen personlighet, kan ändå fungera riktigt bra.

Den stora variationen är lätt att förstå, om man betänker att en blodpropp kan bildas var som helst i kärlträdets och försämrar blodflödet eller lossna och fara med blodflödet till mindre kärl på olika ställen i hjärnan. Proppen kan lösas upp och då blir det neurologiska bortfallet övergående. Det brukar kallas TIA, en transitorisk ischemisk attack, dvs. en attack av övergående syrebrist. Man kan få flera proppar på olika ställen, och man kan få både propp och blödning. Dessutom är det alltid en unik individ som drabbas, med speciell ärftlighet, tidigare sjukdomar, riskfaktorer och personlighetsdrag, som kan betyda mycket för en framgångsrik rehabilitering.

Sjukvården har utvecklats

Men, tillbaka till 1950-talet! Min företrädare som klinikchef på medicinkliniken på Lasarettet i Enköping berättade att han som ung underläkare fick en allvarlig reprimand av sin chef, för att han hade lagt in en slaganfallspatient på medicinkliniken. Ligga där och ta plats, när man inget kunde göra. Hem till kökssoffan bara!

Fortfarande i början av 1970-talet, lade man motvilligt in patienter med slaganfall på medicinkliniken, i väntan på övertagning till långvårdsklinik, eller till sjukhem för allmän omvårdnad. Men det fanns också långvårdskliniker här och var i landet, som hade börjat satsa på rehabilitering.

Sedan hände något i andra halvan av 1970-talet. De stora dödliga hjärnblödningarna minskade till följd av blodtrycksbehandlingen, som nu hade pågått i ett par decennier. Men antalet äldre ökade och därmed antalet personer som fick slaganfall, men nu överlevde de och klarade sig bättre. Och nu var det mestadels blodpropp, som orsakade slaganfallet. Blodpropp leder till syrebrist, som skadar nervcellerna som till slut dör. Och området bakom proppen utvecklas till en hjärninfarkt. Idag räknar man med att 9 av 10 stroke utgörs av hjärninfarkt, och bara 1 av 10 är hjärnblödning.

Under de här åren på 1970-talet skedde stora framsteg vid behandling av akut hjärtinfarkt. Hjärtinfarkten var också en allvarlig sjukdom, som orsakades av blodpropp i hjärtats kranskärl, som ledde till bristande syresättning av hjärtat, och därmed risk för hjärtdöd. Men med säkrare och snabbare diagnostik, med nya läkemedel och inte minst med tidig aktivering, dvs. snabbt upp ur sängen, ökade både överlevnad och funktionsförmåga dramatiskt på några få år.

Inspirerade av detta startades strokeavdelningar på några kliniker i landet, där man tillämpade ett liknande synsätt på patienter som fick slaganfall. Det blev så småningom det som idag kallas strokeenheter. En modell för vård, som i vetenskapliga studier visat sig ge markant förbättrade resultat jämfört med vanliga vårdavdelningar, både vad gäller överlevnad och funktionsförmåga (2). Idag är strokeenheten standard på alla akutsjukhus. Men först några ord om stroke-diagnostikens fantastiska utveckling.

Strokedagnostikens stora framsteg

Fram till 1970-talet fanns det bara ett sätt att undersöka hjärnans blodkärl i levande livet. Det var som i Simenons bok genom s.k. färgskalle. Det var en riskabel, ofta smärtsam, undersökning. Kontrastmedlet sprutades in direkt i halsartären, och sedan röntgades skallen så att kärlträdet avtecknades, som en skuggbild.

På 60- och 70-talen utvecklades också tekniken för ultraljudsundersökning. Nu kunde man mäta blodflöden i åtminstone större blodkärl. Fortfarande är det en viktig metod för att undersöka om det finns förträngningar i till exempel halspulsådern. Där kan det bildas blodproppar, som i sin tur kan ge upphov till hjärninfarkt eller kanske till TIA, som kan vara en förvarning om en hotande större blodpropp.

Det stora framsteget blev datortomografin. Om en vanlig röntgenbild visar skuggbilder, så kan man med datortomografi skilja mellan olika vävnader, t ex mellan hjärnans vita och gråa substans. I akutskedet kan man se om det är en blödning, och om den är åtkomlig för kirurgi. Ibland kan neurokirurgen gå in och tömma ut blödningen. Ser man ingen blödning kan man ändå misstänka blodpropp. Den hjärninfarkt, som blir följd, brukar man kunna se efter ett par dygn.

Ett annat framsteg är magnetisk resonanstomografi, MRT, som ytterligare förbättrar strokedagnostiken. Man kan tidigt se inte bara blödning, utan också om det föreligger en hotande hjärninfarkt. Patienten slipper joniserande strålning. Istället använder man radiovågor och starka magnetfält. Nackdelen är att det inte får finnas magnetisk metall i kroppen, t ex pacemaker. Det pågår en intensiv utveckling för att kombinera bildåtergivning av hjärnans inre med funktionsdiagnostik, så att man kan följa hjärnans återhämtning efter en skada. PET, positron-emissions-tomografin, är ett viktigt steg på den vägen.

Stroke kräver akutmedicinsk behandling

Så till läkemedelsbehandlingen. Behandlingen av hjärtinfarkt blev mycket framgångsrik med trombolys, dvs. proppupplösning i akutskedet, och en rad andra läkemedel som minskar risken för sjukdom och död. Tyvärr har läkemedelsbehandlingen vid stroke inte varit lika framgångsrik. Trombolys visade sig medföra hög risk för blödningar. Det är bara 5-10 procent av strokepatienterna, som passar för denna behandling. Samtidigt kan just trombolys ge ett snabbt, rent mirakulöst tillfrisknande, om behandlingen kan sättas in inom tre timmar efter symtomdebuten.

Det är alltså viktigt att patienter med symtom på stroke blir omhändertagna lika snabbt som patienter med symtom på hjärtinfarkt. Om ambulansen blir larmad till en person, som är under 80 år, som fått plötsligt påkommen svaghet i arm eller ben eller afasi, så blir det en s.k. prio 1-körning med blåljus, för att snabbt komma till akutmottagningen. En datortomografi ska göras omgående, helst inom 2 timmar från symptomdebuten. Sedan får det dröja högst 60 min tills trombolysen ska vara igång.

Idag pågår också intensiv djurexperimentell forskning på hjärnans plasticitet, dvs. förmåga att återhämta sig. Man försöker stimulera nybildning av nervceller i hjärnan, och man försöker reparera hjärnan med hjälp av stamceller, som migrerar till skadeområdet.

I väntan på att denna forskning ska kunna tillämpas på människa finns det mycket annat som ska göras i akutskedet: Kontrollera vakenhetsgraden, blodsockret, syrsättningen av blodet, blodtrycket, kroppstemperatur och Ekg. Man registrerar om förlamningen ökar eller minskar under det närmaste dygnet. Alla dessa faktorer ska beaktas och vid behov åtgärdas med syftet att minska hjärnskadan. Dessutom inriktas behandlingen på att förebygga nya blodproppar. Det säkraste och vanligaste preparatet är acetylsalicylsyra, som är verksamt även i låga doser.

Risikfaktorer ska behandlas både före och efter stroke

Även om man inte kan behandla alla strokepatienter med proppupplösande läkemedel ännu, så kan man behandla riskfaktorerna, som ligger bakom insjuknandet. Vissa riskfaktorer kan man naturligtvis inte påverka, till exempel stigande ålder. I slutet av 1980-talet gjorde vi en studie av incidens och mortalitet i stroke i Enköpings-Håbo sjukvårdsdistrikt, som kunde bekräfta liknande incidensstudier i världen (3). När man som Georges Simenons huvudperson är 54 år, är det mindre än 5 personer per 1000 i samma ålder som drabbas. Men med stigande

ålder ökar risken, och i 80-årsåldern är motsvarande andel omkring 40 av 1000. Det här betyder att även om inte incidensen ökar, och det finns det inga tecken till, så blir det ändå alltför fler som insjuknar eftersom antalet äldre ökar.

En risk som man definitivt kan göra något åt är rökning. Det är ju väl känt att rökning hos många människor ger ett för tidigt åldrande av blodkärlen i hjärtat, i benen, i hjärnan. Rökstopp heter behandlingen.

Förmaksflimmer, dvs. att hjärtat kontraherar sig oregelbundet, kan leda till att blodproppar som bildats i hjärtats förmak far iväg upp i hjärnan. Idag försöker man förebygga med Waran, ett medel som motverkar blodets koagulationsförmåga. Risken för blödning gör att behandlingen kräver noggrann kontroll med regelbundna blodprov. Blodtryck, blodfetter och diabetes är andra riskfaktorer, som kan behandlas. Ett övermått av alkohol kan öka risken för slaganfall, medan ett måttligt intag, t.ex. ett glas vin om dagen, kan minska risken.

Tidig aktivering och rehabilitering intensifieras

Den viktigaste behandlingen efter stroke kallas Tidig aktivering. Sängläge ger komplikationer, och sängen är som bekant en farlig plats. Jag har sökt en definition på begreppet Tidig aktivering.

Begreppet kan härledas till 1700-talet och en på den tiden väl känd schweizisk läkare, Joseph-Clément Tissot. Han gav ut en lärobok "Medicinsk och kirurgisk gymnastik. Om nyttan av rörelse och stillhet vid sjukdomars botande" (4). Boken utgavs på fyra språk: franska, tyska, italienska och -- svenska! Tryckt hos Bokhandlaren Joh. Dahl i Stockholm 1797. Till engelska översattes den först 1964.

Tissot beskriver dåtidens kända sjukdomar, och anger hur de ska behandlas. Om slag skriver han: "...kroppens hvila afbrytes..., ... den sjuke bör utsättas för öppna dagen och icke inneslutas inom gardiner och förhängen. De som hava slag böra icke ligga. Denna ställning ökar den böjelse de hafva för en djup sömn.

Äfvenledes bör man bjuda til at återkalla sansning och rörelse genom gnidningar med grofva kläden öfver armar och ben och längst utåt ryggen, genom kittling under fötterna mm. ... Det gifves de som blifvit frälste derigenom, at man dragit dem hastigt i en liten vagn flera hvarf över golfvet.

Så snart sansningen är återkommen bör den sjuke gifva sig rörelse, och i början gå understödd af andre; sedan kan han stiga i vagn eller til häst, då hans krafter tillåta honom det."

Tissot framhåller också betydelsen av vänners besök och samtal. Med termen ”aktivering” menade Tissot, och det menar vi också idag, all sorts aktivering, fysisk, psykisk, intellektuell, emotionell och social aktivering.

Termen ”tidig” i begreppet tidig aktivering betyder ’inom 48 timmar’. Inom 48 timmar tillstöter nämligen en rad komplikationer av själva sängläget. Man får lägre blodtryck, som gör att det svartnar för ögonen när man ska resa sig, musklerna förtvinar, skelettet urkalkas, tarmen rör sig långsammare, djupandning försvåras osv. Dessutom uppstår en psykologisk effekt av att människor tittar ner på den som ligger i sängen. Man kan jämföra med reaktionen hos patienten som får sjukbesök. När patienten ligger ner, böjer sig den besökande fram över sängen och ser beklagande ut och undrar hur det står till. När patienten sitter eller rentav står bredvid sängen blir den besökande glatt förvånad och uttrycker sin glädje över detta framsteg! Alla dessa negativa följder av sängläge drabbade också de första astronauterna. Kanske minns någon en dokumentär, där man ser hur de vacklar ut ur den landade rymdkapseln och faller omkull. De hade fått lågt blodtryck, muskelsvaghet och rejält urkalkat skelett under den relativt korta tid, som de befunnit sig i tyngdlöst tillstånd. Inom rymdforskningen kom man därför att intressera sig för hur man skulle kunna motverka detta och testade sig fram bland annat med sängliggande personer. Man fann att den minsta effektiva dosen för att bryta samtliga negativa effekter av sängläge var att låta människan resa sig från liggande till stående. När man reser sig aktiveras blodtrycksreceptorerna i halskärlen, musklerna spänns, skelettet belastas och man kan dra ett djupt andetag. Och man ser världen uppifrån, inte nerifrån!

På infektionskliniken här i Uppsala gjordes försök med unga rekryter som lades in på grund av febersjukdom (5). Försöksgruppen instruerades att resa sig upp från sängen regelbundet, medan kontrollgruppen fick ligga och bara kliva upp, när de själva ville. Sedan utsatte man båda grupperna för ortostatiska toleranstest, där man kontrollerade puls och blodtryck först liggande och sedan upprest på en tippbräda. Då kunde man visa att den aktiverade gruppen slapp den postinfektiösa astenin, dvs. den trötthet och tendens till lågt blodtryck och hjärklappning, som kontrollgruppen fick när sjukdomen var över och det var dags att lämna sängen.

Denna rapport inspirerade oss till att pröva metoden med ståträning även på strokepatienterna. Med hjälp av en kontrollgrupp kunde vi visa samma sak. Patienter som upprepade gånger per dag tränades att stiga upp ur sängen, förbättrades snabbare i sina dagliga aktiviteter och kunde fortare komma hem (6).

Men livet handlar inte bara om att resa sig upp och gå. För att kartlägga vilka aktiviteter som är viktiga att kunna klara, undersöks också ADL-förmågan, dvs. förmågan att klara Aktiviteter i Dagligt Liv. För de flesta vuxna är det så självklart att man ska klara dessa aktiviteter att man över huvud taget inte tänker på att man gör det. Inte förrän man blir sjuk och blir beroende av en annan människa för att få sina behov tillgodosedda. Det är oftast förmågan att klara de dagliga aktiviteterna som avgör hur snart en patient kan skrivas ut från sjukhus och hur mycket hjälp som kommer att behövas i hemmet.

ADL-förmåga beskrivs ofta med hjälp av olika ADL-index, där jag särskilt vill framhålla en intressant metod, Katz' ADL-index, som utvecklats vidare här i Sverige och kallas ADL-trappan (7). Den har en kumulativ struktur och visar att tillfrisknandet efter stroke följer i stort sett samma utveckling, som det lilla barnet genomgår under de första levnadsåren, med den skillnaden att den vuxne patienten måste återerövra en funktionsförmåga som han tidigare haft.

ADL-trappan eller delar av den används i olika sammanhang för att beskriva och prognosticera förmågan att självständigt och oberoende av annan person utföra vardagsaktiviteterna. Likaså används den för att följa upp och utvärdera tillfrisknandet efter stroke.

Den kvalitetssäkrade strokevården

Nya rehabiliteringsmetoder började alltså utvecklas på strokeavdelningarna under 1980-talet, och alternativet till att ligga kvar hemma på kökssoffan blev alltså stroke-enheten. Vad är då en stroke-enhet? Det är en organiserad slutenvårdsenhet, som nästan enbart tar hand om patienter som drabbats av stroke, och som sköts av ett team av olika yrkeskategorier som är speciellt kunniga i strokevård. Denna vårdform har i flera kontrollerade studier visat sig ge betydligt bättre överlevnad och funktionsförmåga efter stroke (2).

Läkare, sjuksköterskor, undersköterskor, sjukgymnaster, arbetsterapeuter, logoped och kurator arbetar tillsammans för att på ett strukturerat sätt kunna hjälpa patienten och anhöriga i den krissituation, som alltid uppstår när livets villkor plötsligt förändras. Patienten och anhöriga upplever ofta första tiden efter stroke som kaotisk. Men man kan skapa ordning i kaos genom att ställa korrekt diagnos, göra bedömningar av balans och rörelseförmåga, av förmågan att klara språket och det dagliga livets aktiviteter, en bedömning som sedan bildar

underlag för själva rehabiliteringen. Man startar tidig aktivering så snart som möjligt och man informerar patient och anhöriga vid flera tillfällen.

För mer än tio år sedan tog Svenska Läkaresällskapet fram kvalitetsindikatorer för den svenska sjukvården, däribland för stroke. Så småningom utvecklades arbetet till ett nationellt kvalitetsregister, Riks-Stroke, som alla sjukhus deltar i (8). Med hjälp av Riks-Stroke-registret kan man följa hur det går för alla patienter, som lagts in på svenska sjukhus under diagnosen stroke, inte bara i akutskedet utan också efter 3 månader och på flera ställen också efter 12 månader. Genom Riks-Stroke får man unik information bland annat om vårdens och omsorgens innehåll, om patienternas uppfattning om den vård de fått, om patienternas funktionsförmåga och livssituation efter insjuknandet. Varje sjukhus kan jämföra sina data med riksgenomsnittet och följa utvecklingen år från år.

Det har gjorts ett par uppföljningar på nationell nivå av alla som vårdats för stroke två år tidigare (9,10). Det finns en sorglig sida, som handlar om att inte längre kunna delta i sådant som tidigare betytt mycket. Många känner sig ensamma och isolerade. Det är vanligt med depressioner under det första året, men de kan också behandlas. För många anhöriga blev livet också förändrat, och även de kan behöva stöd på olika sätt (11). Detta stöd behöver utformas med hög grad av flexibilitet med hänsyn till patientens ålder, arbetsförhållanden, fritidsintressen osv.

Socialstyrelsen har i nya Nationella riktlinjer för strokesjukvård (12) givit mycket klara direktiv för vilka insatser som främst ska prioriteras. Dessa riktlinjer håller nu på att införas vid alla stroke-enheter i landet och kommer förhoppningsvis också att tillämpas i den kommunala omsorgen, vilket kan leda till ytterligare förbättringar på sikt.

Nytt liv efter stroke

Ingen vill drabbas av stroke. En hjärnskada innebär alltid en begränsning, och vi är alla rädda för att bli beroende av andra människor. Om man ändå drabbas, så ska man inte förtvivla, utan snabbt kontakta sjukhuset. Idag får ingen underläkare kritik för att vederbörande lagt in en patient med slaganfall. Tvärtom! Dessutom ska man veta, att det sker en spontan förbättring redan under första veckan i och med att svullnaden i hjärnan går tillbaka. Nervceller kan både regenerera och omorganisera sig, och livskvaliteten kan förbättras genom fysisk, psykisk och social aktivering.

Inte sällan hör man strokepatienter och anhöriga, som säger: Ingen vill ju vara med om detta. Men eftersom det nu har hänt, så vill vi göra det bästa av situationen. Faktum är att vi nu tar vara på varandra, vi har hittat nya aktiviteter, och gläds åt att det inte blev värre. En patient säger två år efteråt: Jag tycker att jag har ett bra liv idag, även om det inte blev det liv jag tänkt mig!

Att få stroke och komma tillbaka, det kan bli som en återfödelse. Man får ett liv till. I slutet av Simenons bok om den strokedrabbade René Maugras, kan vi läsa hur denne *René*, som nu verkligen lever upp till sitt namn, *den återfödde*, upplever vårens ankomst, som han aldrig gjort förr:

”De senaste veckorna har varit ovanligt milda. För första gången i sitt liv har han sett hur knopparna sväller, sett det på träden nere på gården.

Han har följt deras inre arbete, de ännu späda bladens kamp för att spränga sina bruna höljen. Han har tillbringat så många timmar med att studera dem att han har en levande bild av förloppet, liksom när man ser på en film hur en blomma slår ut...

Han kan stödja på sitt högra ben och röra på fingrarna och han betraktar dem upphetsad, som om han hade återfunnit en bit av sig själv.”

Referenser

1. Simenon, Georges. Klockorna i Bicêtre (Les anneaux de Bicêtre).1965
2. Stegmayr B, Asplund K, Hulter-Åsberg K, Norrving B, Peltonen M, Terént A, Wester P.O. Stroke Units in Their Natural Habitat. Can Results of Randomized Trials Be Reproduced in Routine Clinical Practice? Stroke 1999;30:709-714.
3. Hulter Åsberg K, Parrow A. Event, incidence, and fatality rates of cerebrovascular diseases in Enköping-Håbo, Sweden, 1986-1988. Scand J Soc Med 1991;19:134-139.
4. Tissot CJ. Gymnastique medicinale et chirurgicale.1780. Translated by Licht E & Licht S, New Haven 1964.
5. Friman G. Effect of clinical bed rest for seven days on physical performance. Acta Med Scand 1979;205:389-393.
6. Hulter Åsberg K. Orthostatic tolerance training of stroke patients in general medical wards. An experimental study. Scand J Rehab Med 1989;21:179-185.
7. Hulter Åsberg K. ADL-trappan. Studentlitteratur

8. Asplund K, Hulter Åsberg K, Norrving B, Stegmayr B, Terént A, Wester P-O for the Riks-Stroke Collaboration. Riks-Stroke – A Swedish National Quality Register for Stroke Care. Cerebrovasc Dis 2003;15(suppl 1):5-7.
9. Glader E-L, Stegmayr B, Johansson L, Hulter-Åsberg K, Staaf A, Wester PO. Slaganfall – och sedan? Omfattande hjälpbehov två år efter slaganfallet visar stor nationell studie. Läkartidningen 2001;98:4462-7.
10. Hulter Åsberg K, Johansson L, Staaf A, Stegmayr B, Wester PO. Livet efter stroke – ny nationell studie. Förnyad uppföljning av strokedrabbade visar ökande beroende av anhöriga. Läkartidningen 2005;102:2938-41.
11. Socialstyrelsen. Anhörigas röster. Om att se, förstå och stödja anhöriga till äldre. Stockholm: Socialstyrelsen; 2005. Artikelnr. 2005-131-1. www.socialstyrelsen.se
12. Socialstyrelsen. Nationella riktlinjer för strokesjukvård. Medicinskt och hälsoekonomiskt faktdokument. Stockholm: Socialstyrelsen; 2006. Artikelnr 2006-102-1. www.socialstyrelsen.se

ILLUSTRATIONER TILL HULTER ÅSBERG MED BILDTEXTER

—

Figur 1. *Ciencia y caridad*. Vetenskapen och barmhärtigheten. Målad 1897 av Pablo Picasso vid 18 års ålder. © Succession Picasso/BUS 2006.

QuickTime och en
TIFF (okomprimerat)-dekomprimerare
krävs för att kunna se bilden.

Figur 2. Datortomografi (skiktröntgen) av hjärna med stor infarkt efter blodpropp till höger
på bilden

QuickTime och en
TIFF (okomprimerat)-dekomprimerare
krävs för att kunna se bilden.

Figur 3. Datortomografi (skiktröntgen) av hjärna med stor hjärnblödning till höger på bilden.

Historisk dialoganalys: lexikala upprepningar i äldre nyengelska

Merja Kytö

Inledande anmärkningar

En av de intressantaste forskningsfrågorna inom historisk lingvistik avser talspråket i det förflutna, nämligen frågan vilken natur det vardagliga talspråket hade?

Man har ofta betonat betydelsen av talspråket i studier om språkförändring. De flesta språkforskare är ense om att det är i talspråket som språkförändringar har sitt ursprung (se t.ex. Milroy 1992). Men det stora dilemma vid forskning om språkförändring är att det först relativt nyligen har blivit möjligt att lagra talspråk med hjälp av audioteknik. Därför har vi inte direkt tillgång till det talspråk som användes i det förflutna och därför blir vår forskningsfråga svår att besvara. Ingen skrift, vare sig dialog i en komedi eller roman, eller i domstolsprotokoll eller vittnesberättelser, kan någonsin förmedla talspråket på ett helt pålitligt sätt. Det bästa vi kan åstadkomma är att lägga fram hypoteser avseende vardagens samtalsspråk i det förflutna.

I denna artikel kommer jag att belysa en aspekt av talspråksrelaterad äldre nyengelska i ljuset av studier som jag har utfört i samarbete med dr Jonathan Culpeper vid Lancaster University. Vi har koncentrerat oss på en period, som spänner över två århundraden från 1560. Skälet är att det är först i mitten på 1500-talet som man finner textmaterial som kan anses återspegla talade idiom i sådana mängder, att man kan samla olika slags texter på ett någorlunda systematiskt sätt. Vi är särskilt intresserade av dialoger på grund av den betydelse som tillfälligt impromptu talspråk och interaktiv tvåvägskommunikation har för språkutvecklingen.

Corpus of English Dialogues 1560–1760 (CED)

Ett sätt att formulera hypoteser avseende talspråket i det förflutna är genom att jämföra texter som kan anses återspegla talade idiom i olika utsträckning. Vi kan analysera denna distans mellan det ursprungliga talet och dess återspeglning i skriftlig form genom att ta hänsyn till diskurssituation och andra extralingvistiska parametrar, t.ex. genre, talarens roll i samtalet, hans eller hennes kön, ålder osv. (se Rissanen 1999: 188).

Det vore förstås en avsevärd fördel om stora mängder textmaterial fanns tillgängliga för de relativt snabba sökningar som datortekniken har möjliggjort. Vi har därför tagit fram en omfattande datoriserad korpus av dialogtexter som består av 1.3 miljoner ord, dvs. *Corpus of English Dialogues 1560–1760* (CED) (för korpusmanualen, se Kytö och Walker 2006). Å ena sidan innehåller korpusen texter som består av upptecknad dialog, dvs. noteringar av tal som skett i dokumentationssyfte. Dessa genrer är domstolsprotokoll och vittnesmål. Å andra sidan har vi inkluderat texter som innehåller konstruerad dialog, dvs. författaren konstruerar en imaginär dialog, i form av drama, didaktiska texter och fiktionprosa. Jämförelser av dessa texter gör det möjligt för oss att analysera skillnader i talspråket i litterära och icke-litterära källor.

Rättegångsprotokoll, drama och didaktiska arbeten har minimal författarpåverkan, dvs. talarnas yttranden presenteras som de antas ha yttrats; författarens påverkan är begränsad till sporadiska kommentarer, t.ex. beskrivning av talarens icke verbala uttryckssätt, regionvisningar. I vittnesberättelser och fiktionell dialog kan författarpåverkan kännas tydligare, dvs. talarnas yttranden är inlindade i berättelser av första eller tredje person.

Lexikala upprepningar

Bakgrund

Bland de områden som är av intresse i denna forskning finns samtalsfenomen som har påståtts vara typiska för talspråket i modern engelska. Man kan t.ex. undersöka konversationsstruktur vad avser inlednings- och avslutningsfraser, turtagande osv. Den interaktiva tvåvägskommunikationen är också spontan av naturen och detta ställer vissa kognitiva restriktioner för talaren som kan leda till t.ex. onödig upprepning eller avbrott i talet. Denna impromptu produktion kan också främja bruket av vissa grammatikaliska strukturer, vilket bl.a. Geoffrey Leech har visat i sina arbeten på sistone (Biber et al. 1999: 1037-1125).

Lexikala upprepningar tillhör de särdrag som ansetts prägla det moderna talspråket (Chafe 1982, Ochs 1979). Därför är det av stort intresse att undersöka omfattning och funktioner hos lexikala upprepningar i deras historiska sammanhang (denna studie finns också beskriven i Culpeper och Kytö 2006; se också Culpeper och Kytö 2000). Vid första anblicken skulle man kunna tänka sig att lexikala upprepningar speglar den spontana delen av impromptu produktion, att de skulle kunna förekomma som någon slags ”fel” i talströmmen. Å andra

sidan kan upprepningarna användas med avsikt för att uttrycka t.ex. förakt eller hån. Biber et al. (1999: 1056-1062) har undersökt upprepningar i dagens engelska och funnit att inledningsdelar i satser (subjekt hellre än objektpronomen) eller substantivfraser (t.ex. bestämmande) brukar upprepas oftare än element i andra positioner. Enligt Biber et al. (1999: 1058-1059) beror detta på att talaren känner störst planeringstryck i början av satser och substantivfraser.

Det tillhör bilden att de mest frekventa orden också är de ord som upprepas mest: det är enklare för en talare att komma på de mest frekventa orden t.o.m. utan att veta exakt vilket ord som kommer att följa (Biber et al. 1999: 1059). Det är däremot inte så lätt att fastställa om en viss upprepning är avsiktlig eller inte. T.ex. stamning är sällan avsiktlig medan lexikala upprepningar i början av satser och substantivfraser kan ha till avsikt att signalera till de tilltalade att talaren vill fortsätta att behålla ordet och inte ge det till den andra (Jucker 1994: 57). Vi kommer att undersöka dessa möjligheter i vår studie samt de olika funktioner som de lexikala upprepningarna har i våra CED texter.

Lexikala upprepningar i materialet

För denna fallstudie har vi använt en del av en pilotversion av CED, omfattande ca 340.915 ord och bestående av vittnesmål, rättegångsprotokoll, dialog i prosa och dramatexter. Den täckta tiden omfattar åren 1600–1720. Vi har inkluderat i denna studie upprepningar av ord eller delar av ord som är belägna intill varandra, som är exakta upprepningar (hellre än parafraaser) och upprepningar som yttrats av en och samma talare (hellre än ord upprepade från en annan talares ord). Vår definition avseende ett ord är ortografisk: en bokstav eller en serie av bokstäver separerade av mellanslag eller interpunktion.

Resultaten av våra datasökningar ges i tabell 1.

Tabell 1. Lexikala upprepningar i materialet per 1,000 ord.

	Vittnesmål (78,854 ord)	Rättegångs- protokoll (81,999 ord)	Fiktionella prosatexter (89,011 ord)	Drama (91,051 ord)	Totalt (340,915 ord)
1600-1640	0.07 (2)	0.14 (3)	0.29 (9)	1.64 (50)	0.57 (64)

1640-1680	0	0.10 (3)	0.35 (10)	2.52 (76)	0.75 (89)
1680-1720	0	0.26 (8)	0.30 (9)	2.95 (90)	0.97 (107)
Totalt	0.03 (2)	0.17 (14)	0.31 (28)	2.37 (216)	0.76 (260)

Vi kan jämföra dessa resultat med icke-talspråksrelaterade texter: vetenskaps- och historietexter inkluderade i Helsinki Corpus gav inga exempel på lexikala upprepningar. Enligt vår studie visar dramatexter sig vara den texttyp där lexikala upprepningar är mest frekventa. De är mycket sällsynta i vittnesmål och också relativt sällsynta i de andra texttyperna. Man kan förstå att vittnesmål och rättegångsprotokoll framstår som officiella dokument där vissa tecken på den talspråksrelaterade källan med avsikt har redigerats bort (detta sker också i dagens rättegångsprotokoll, se Slembrouck 1992; Stenström och Svartvik 1994). I dramatexter kan man särskilja en dialog på två nivåer: å ena sidan mellan författaren och publiken samt å andra sidan mellan de olika karaktärerna. På den första nivån framstår alla upprepningar som författarens pragmatiska konstgrepp. De har använts med avsikt av författaren för att manipulera publiken, hjälpa till med karaktäristiken m.m. På den andra nivån kan inte alla upprepningar framstå som pragmatiska talare-till-talare fenomen (som oavsiktliga ”fel” i talproduktion). Vi är först och främst intresserade av de senare talare-till-talare fenomenen fast det är naturligtvis inte alltid möjligt att skilja dessa nivåer åt.

Funktioner hos lexikala upprepningar

Vissa talspråksrelaterade lingvistiska fenomen kan användas i skrivna texter för att ge dem en känsla av det orala sammanhanget (Lakoff 1982). De ursprungliga kommunikativa funktionerna hos dessa fenomen kan dock inte förutsättas flyttas över automatiskt till det nya mediet. I våra data hade den mest frekventa funktionen (80 belägg) att göra med en respons på den tidigare talarens yttrande. Dessa upprepningar signalerar oenighet, samtycke, godtagande m.m. De flesta av dessa exempel (47 belägg) var negativa, t.ex. ”No, No, They put it into softer Terms” (ur ett rättegångsprotokoll, 1697). Nästa kategori omfattade upprepningar med en intensifierande funktion (43 belägg), t.ex. ”Ay indeed, Madam, too, too cruel to me, to hate my Friend for my sake” (ur en dramatext, 1675). Upprepningar i expressiva, vokativa och direktiva uttryck var också tämligen frekventa (28 belägg), t.ex. ”... and I turned out and cry’d out *Murder, Murder.*” (ur ett rättegångsprotokoll, 1693).

Skrivna texter, t.o.m. de som är talspråksrelaterade, innehåller sällan exempel på verkliga ”fel” i talproduktion. De flesta dylika exempel i våra data kunde spåras till den stammande Jack, en komisk karaktär i en prosafiktionstext, *Nest of Ninnies*, av Robert Armin (1631): ”Buy any, buy any fla flaw: p p p pasties, and p p p pudding p p p pyes, p p p &c.”

Former av lexikala upprepningar

I vår undersökning skiljde vi mellan fyra typer av lexikala upprepningar: ett ord, två-ord, tre-ord och fyra/fem-ord uttryck. Av dessa var den första kategorin mest representerad med 80% av alla lexikala upprepningar i materialet. Dessutom ökar bruket av ett-ord upprepningar genom perioden, från 0.97 ord per 1000 ord till 3.69 (eller från 50 till 192 i antalet belägg). Denna ökning anser vi speglar den växande roll som det som dramakritikerna hänvisat till som ”sentimental komedi” spelade i England under den aktuella tidsepoken. Dessa skådespel präglades av emotionella, (i modern mening) sentimentala scener och av ett uttalat moralistiskt tonläge från författarens sida (dvs. med uttryck för ”sentiment”). Bland de mest frekventa uttrycken fanns *no (nay)* (39), *yes* (19), *come* (14), *hold* (8) och *well* (7). Dessa former skiljer sig från pronomina och bestämmare som är typiska för dagens engelska (se ovan), men samtidigt är de också uttryck som används som en talarers respons på den andra, vilket överensstämmer med resultatet av vår funktionella analys ovan.

Sammanfattning och slutsatser

Vår undersökning avseende lexikala upprepningar i talspråksrelaterade texter i det nymoderna England ha visat att dramatexter är den texttyp som främjar bruket av sådana uttryck. Vad avser funktion används lexikala upprepningar framför allt för att uttrycka interaktionella och interpersonella relationer mellan talarna. Detta stämmer inte med de funktioner som påstås präglade upprepningar i dagens engelska (Quirk et al. 1985; Bublitz 1989; Norrick 1987). Däremot finns det gemensamma kontaktpunkter med t.ex. bruket av interjektioner i senmedeltida dramatexter och äventyrsberättelser som bidrog till att förstärka läsarens engagemang (Taavitsainen 1995).

Bland de olika formerna av lexikala upprepningar dominerade ett-ord former i materialet. Dessa användes oftast för att förmedla talarens reaktioner på interlokutörernas diskurs i kommunikationssituationen.

Vår studie har visat att det finns intressanta rön att hämta i tidiga talspråksrelaterade texter. Man bör dock ta hänsyn till de begränsningar som sätts av konventioner för dramatexter eller anteckningspraxis vad avser rättegångsprotokoll och vittnesmål. Forskningsresultat som har lagts fram på området modern pragmatik är av stort intresse för forskning inom den historiska ramen. Man kan dock inte förutsätta att forskningsresultaten inom modern pragmatik nödvändigtvis skulle speglas i motsvarande studier inom historiskt material. Däremot har datortekniken och korpuslingvistiska metoder underlättat det praktiska arbetet inom forskning om både modernt och historiskt material.

Litteraturhänvisningar

- Biber, Douglas, Stig Johansson, Susan Conrad, Geoffrey Leech och Edward Finegan. 1999. Longman Grammar of Spoken and Written English. Harlow: Pearson Education Limited.
- Bublitz, Wolfram. 1989. Repetition in spoken discourse. I: Heinz-Joachim Müllenbrock och Renate Noll-Wiemann (red.). Anglistentag 1988 Göttingen: Vortrage. Tübingen: Max Niemeyer, 352-368.
- CED = A Corpus of English Dialogues 1560-1760. Av Merja Kytö (Uppsala universitet) och Jonathan Culpeper (Lancaster universitet).
- Chafe, Wallace L. 1982. Integration and involvement in speaking, writing, and oral literature. I: Deborah Tannen (red.). Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy. (Advances in Discourse Processes IX). Norwood, N.J.: Ablex Publishing Corporation, 35-53.
- Culpeper, Jonathan och Merja Kytö. 2000. Data in historical pragmatics: Spoken interaction (re)cast as writing. *Journal of Historical Pragmatics* 1(2): 175-199.
- Culpeper, Jonathan och Merja Kytö. 2006. "Good, good indeed, the best that ere I heard": Exploring lexical repetitions in the Corpus of English Dialogues 1560-1760. I: Irma Taavitsainen, Juhani Härmä och Jarmo Korhonen (red.). *Dialogic Language Use / Dimensions du dialogisme / Dialogischer Sprachgebrauch*. (Mémoires de la Société Néophilologique LXVI). Helsinki: Société Néophilologique, 69-85.
- Helsinki Corpus = Helsinki Corpus of English Texts. 1991. Helsinki: Department of English, University of Helsinki.

- Jucker, Andreas H. 1994. Irrelevant repetitions: A challenge to Relevance Theory. I: A. Fischer (red.). Repetition. (Swiss Papers in English Language and Literature 7). Tübingen: Gunter Narr, 47-60.
- Kytö, Merja och Terry Walker. 2006. Guide to A Corpus of English Dialogues 1560-1760. (Studia Anglistica Upsaliensia 130). Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Lakoff, Robin Tolmach. 1982. Some of my favorite writers are literate: The mingling of oral and literate strategies in written communication. I: Deborah Tannen (red.). Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy. (Advances in Discourse Processes IX). Norwood, N.J.: Ablex, 239-260.
- Milroy, James. 1992. Linguistic variation & change. Oxford (UK) och Cambridge (USA): Blackwell.
- Norrick, Neal R. 1987. Functions of repetition in conversation. Text 7 (3), 245-264.
- Ochs, Elinor. 1979. Planned and unplanned discourse. I: Talmy Givón (red.). Syntax and Semantics, Vol. 12: Discourse and Syntax. New York: Academic Press, 51-80.
- Quirk, Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech och Jan Svartvik. 1985. A Comprehensive Grammar of the English Language. London och New York: Longman.
- Rissanen, Matti. 1999. Syntax. I: Roger Lass (red.) The Cambridge History of the English Language. Volume III: 1476-1776. Cambridge: Cambridge University Press, 187-331.
- Slembrouck, Stef. 1992. The parliamentary Hansard "verbatim" report: The written construction of spoken discourse. Language and Literature 1 (2), 101-119.
- Stenström, Anna-Brita och Jan Svartvik. 1994. Imparsable speech: Repeats and other nonfluencies in spoken English. I: Nelleke Oostdijk and Pieter de Haan (red.). Corpus-based Research into Language: In Honour of Jan Aarts. Amsterdam: Rodopi, 241-254.
- Taavitsainen, Irma. 1995. Interjections in Early Modern English: From imitation of spoken to conventions of written language. I: Andreas H. Jucker (red.). Historical Pragmatics. Pragmatic Developments in the History of English. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 439-465.

Ursprunget till dagens astrofysik

Nikolai Piskunov

Introduktion

Astronomins och fysikens historia är väldigt lärorik. Med början under antiken och senare under medeltiden gick dessa fundamentala inriktningar för kunskapen om världen som vi lever i åt var sitt håll. Fysiken ägnade sig åt att dela upp och kombinera olika substanser och föremål (syntes och analys) och att bygga teorier kring det, medan astronomin höll fast vid observationer av himmelkroppar. Situationen förändrades drastiskt under det senaste århundradet. Här ska jag illustrera dessa förändringar och förklara varför man förväntar sig att astrofysiken bland alla naturvetenskapliga områden skall producera de mest spektakulära forskningsresultaten.

Det var då ...

För femtio år sedan var astronomer astronomer och fysiker var fysiker. Det var på den gamla goda tiden när den svarta tavlan var det viktigaste verktyget för en teoretiker och när astronomer faktiskt tittade i teleskop varje klar natt och använde fotografiska glasplåtar för att lagra sina observationer.

Det var förmodligen för att astronomerna arbetade på nätterna som det blev så lite utbyte mellan fysik och astronomi. Tidiga försök att bryta ner barriären gjordes av personer som Einstein, Hubble, Zel'dovich och några andra, men de tillhörde undantagen (fig.1). Albert Einstein skapade gravitationsteorin men sökte även experimentella bevis. Bland annat initierade han konstruktionen av ett särskilt solteleskop i Potsdam (fig.2) för att verifiera att gravitationsfält böjer ljusbanan. Edwin Hubble upptäckte genom observationer att galaxerna rör sig från oss och han skapade en teori om ett expanderande universum. Kanske var Jakov Zel'dovich på den tiden den mest mångsidiga fysikern som arbetade inom astrofysik. Han rönt stor framgång på alla områden, från universums utveckling till de svarta hållens natur.

Ja, det fanns kanske även andra orsaker till avståndet mellan fysiker och astronomer: vår bild av universum innefattade redan då begreppet *Big Bang* – 'Den Stora Smällen' – när världen tog sin början för omkring 16 miljarder år sedan.

Teoretiska fysiker tycker om att leka med tidernas begynnelse eftersom universum var relativt enkelt då. Komplexitet och struktur uppstod senare.

Astronomer närmar sig uppkomsten från andra hållet: ju mer avlägsna objekt vi betraktar, desto längre tillbaka i tiden ser vi. Idag kan vi direkt se tillbaka omkring två tredjedelar av universums livstid, medan vår egen Vintergata samtidigt är den mest välstuderade galaxen (fig.3).

Detta är nu ...

Efter den gamla goda tiden började situationen snabbt förändras. På slutet av 1900-talet fokuserades observationerna alltmer på olösta fysikaliska problem.

Ett exempel är upptäckten av små ojämnheter i den kosmiska bakgrundsstrålningen som gjordes med hjälp av COBE satelliten. Dessa små ojämnheter avspeglar strukturer i det tidiga universum som sedan utvecklades till dagens galaxer och galaxhopar. 2006 års nobelpris i fysik gavs till denna upptäckt.

Genom att titta på en satellits rörelse kring en planet kan man bestämma planetens massa. Till exempel måste en måne kring Jupiter röra sig mycket fortare för att hålla sig kvar i banan än jordens måne. Denna enkla idé kombinerades framgångsrikt med teoretiska och statistiska metoder av Bertil Lindblad (fig.4), en välkänd svensk astronom som disputerade i Uppsala och som skapade den första vetenskapliga modellen av galaktisk dynamik.

Systematiska observationer av galaxernas rotation har sedan visat att de måste vara betydligt mer massiva än vad som syns som stjärnor och interstellär gas. Det var så man insåg att den största delen av tyngdkraften i universum kommer från materia som vi inte kan se; den kallas därför mörk materia.

Ett annat exempel på astronomi i den nya eran är studiet av universums expansion. Om vi har ett antal identiska ljuskällor på olika avstånd, kan vi bestämma deras avstånd genom att mäta hur ljusstarka de ser ut att vara. I astronomi använder vi supernova-explosioner som sådana ljuskällor. På så sätt har vi inte bara fastlagt att universum expanderar utan också att expansionen accelererar. Detta har fått teoretikerna att införa en ny kraft – den mörka energin – som driver på expansionen.

På den teoretiska sidan har fysiker börjat använda astronomin som ett ”labb” för att testa förutsägelser från den allmänna relativitetsteorin och andra teorier. Några av de mest spektakulära resultaten visar hur tyngdkraften kan böja ljusets väg och på så sätt skapa gravitationslins-effekter (fig.5).

Fastän alla de frågeställningar och problem jag hittills berört är fascinerande så har den stora arbetsinsatsen bestått i att förstå objekt som ligger närmare oss: stjärnor och planeter. För femtio år sedan hörde frågor om det finns liv på andra planeter och till och med existensen av planeter utanför solsystemet till science-fiction-världen. Detta ändrades 1995 när Michel Mayor och Didier Queloz från Genève annonserade den första planeten som kretsade kring en sol-lik stjärna, 51 Pegasi. Idag känner vi till omkring 200 planeter utanför vårt eget solsystem (fig. 6), men det är en förvirrande situation vi ser. Inget av de andra planetsystemen ser ut som vårt eget! De svåraste olösta frågorna är:

- Hur kommer det sig att vårt planetsystem är så olikt de andra?
- Varifrån kom vattnet till jorden?
- Hur påverkade vårt solsystems historia uppkomsten av livet här?
- Kan man spåra livstecken på andra planeter som ligger många ljusår bort?

Vi arbetar med alla dessa frågeställningar och det är ett område som jag personligen mest intresserad av. Till exempel så lyckades europeiska astronomer förra året att få en bild av en extrasolär planet. Förberedelserna är i full gång för ett projekt som ska studera jordlika planeter och deras moder-stjärnor.

Framtiden

Om tio-femton år ska två rymdteleskop kunna upptäcka flera sådana planeter och det planerade jätteteleskopet ELT med sin 60 meter stora huvudspegel kan vara i stånd att söka efter tecken på liv i deras spektra. Vi tror att kombinationen av signaturer från vattenånga, ozon och metan är en tillförlitlig indikator på biologisk aktivitet.

Teoretiker använder de mest kraftfulla datorerna för att simulera hur planeter bildas för att därigenom kunna förstå variationsrikedomen hos de olika planetsystemen och hur man kan härleda deras egenskaper från olika observationer. Så revolutionen inom astronomin är på gång. Idag vi ser universum som ett stort fysiklaboratorium där astrofysiker arbetar.

ILLUSTRATIONER TILL PISKUNOV MED BILDTEXTER

Fig. 1. Albert Einstein, Edwin Hubble och Jakov Zel'dovich – de största astrofysikerna under 1900-talet.

Fig. 2. Einsteins solteleskop i Potsdam (© Astrophysikalisches Institut Potsdam).

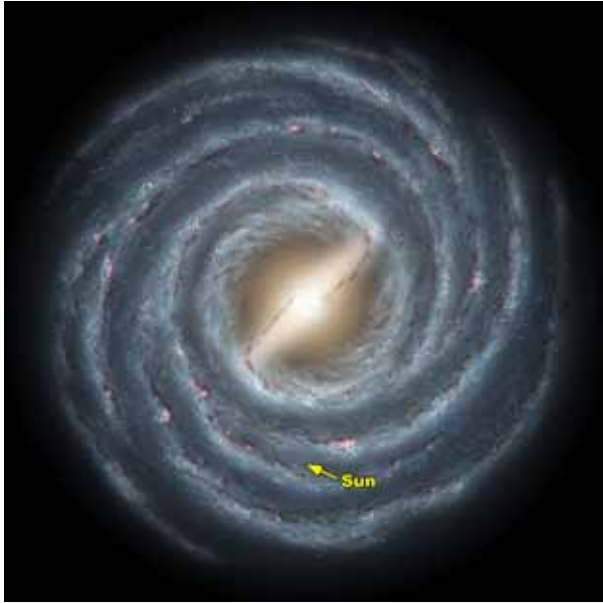

Fig. 3. Modell av Vintergatan (© NASA/JPL-Caltech/R. Hurt).

Fig. 4. Professor Bertil Lindblad (© Dr. Per Olof Lindblad)

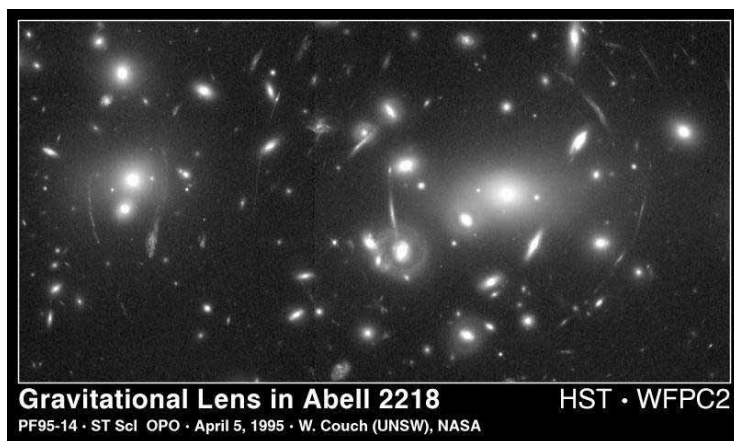

Fig. 5. Gravitationslinser (© STScI).

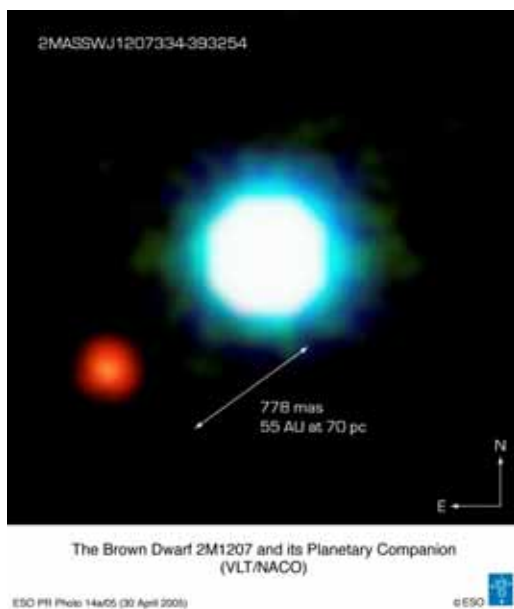

Fig. 6. Första bilden av en planet utanför solsystemet (© ESO).

Öppenhet och integritetsskydd i forskningen

Elisabeth Rynning

Inledning

Det ämne jag har valt för denna framställning – öppenhet och integritetsskydd i forskningen – har varit föremål för en del uppmärksamhet i den allmänna debatten under senare år. Bland annat har det handlat om olika forskares ovillighet att lämna ut handlingar innehållande uppgifter om deras informanter eller försökspersoner, vilka erhållit långtgående löften om sekretess. Forskning som omfattar känsliga personuppgifter aktualiserar viktiga och svåra intresseavvägningar, och har även tidigare tilldragit sig allmänhetens intresse. Ett välkänt exempel utgör 1980-talets upprörda debatt om det s.k. Metropolitprojektet, en sociologisk studie där forskare i hemlighet hade följt ett stort antal människors uppväxt och personliga förhållanden under flera decennier, främst genom att inhämta uppgifter från olika myndigheters register och andra handlingar.¹ Inom den medicinska rätten studeras bland annat de rättsregler som styr den biomedicinska forskningen, ett område där forskningsmaterialet ofta kan innehålla känsliga uppgifter rörande främst enskilda människors hälsa. Den följande framställningen avgränsas också till att huvudsakligen omfatta integritetsskyddet vid medicinsk forskning.

Öppenhet som utgångspunkt, inom vissa gränser

Inom det allmännas verksamhet, dit ju också universiteten hör, har den svenska offentlighetsprincipens starka ställning stor betydelse för forskningen. Enskildas rätt att ta del av myndigheternas handlingar, och på så sätt få insyn i den offentliga förvaltningens verksamhet, har skyddats av svensk grundlag sedan vi fick vår första tryckfrihetsförordning år 1766.² Öppenheten syftar fortfarande till att främja ett fritt meningsutbyte och en allsidig

¹ Eriksson & Månsson, Den goda tanken – Om etik och moral i forskning med människor. Allmänna förlaget 1991, s.11-21.

² Regner, Eliasson & Heuman, Sekretesslagen – En kommentar, lösbladsutgåva Norstedts Juridik, uppdaterad till september 2006, s. I:1.

upplysning.³ Även företrädare för en myndighet kan med stöd av huvudregeln om öppenhet få tillgång till uppgifter i handlingar vid andra myndigheter (se SekrL 15:5).

För forskarsamhället medför offentlighetsprincipen ovärderliga möjligheter att få tillgång till källmaterial i olika myndigheters handlingar. Öppenhet är emellertid också en viktig förutsättning för allmänhetens förtroende och för kvalitetskontroll av olika slag. Den fria forskningen anses ha en stark tradition av öppenhet, där det är en viktig utgångspunkt att forskningens kvalitet måste kunna granskas.⁴

Samtidigt är det uppenbart att öppenheten måste ha vissa gränser. Bland de intressen som får skyddas, genom att allmänna handlingar hålls hemliga, nämns i tryckfrihetsförordningen också skyddet för enskilds personliga eller ekonomiska förhållanden (se TF 2:2). Många verksamheter skulle bli omöjliga att bedriva, om inte enskilda medborgare kunde erbjudas ett tillfredsställande skydd för sitt privatliv. Hur många skulle exempelvis våga anförtro sin läkare mera känsliga uppgifter, om vi inte kunde lita någorlunda på hälso- och sjukvårdssekretessen?

Även integritetsskyddet är således viktigt för att bevara allmänhetens förtroende för verksamheten. Forskningen har också i detta avseende en stark tradition, nämligen att vilja erbjuda informanter och försökspersoner ett gott skydd för uppgifter om sitt privatliv. Detta anses utgöra en viktig forskningsetisk princip, men torde också vara en viktig förutsättning för att enskilda människor ska vara beredda att lämna ifrån sig känsliga uppgifter om exempelvis hälsa, sexualliv eller brottslig verksamhet. Nödvändigheten av ett tillfredsställande integritetsskydd väger således tungt, inte minst inom den medicinska forskningen, där etiska normer sedan flera tusen år tillbaka har ålagt läkaren tystnadsplikt i fråga om det han eller hon får kännedom om i sin yrkesutövning. Forskningsetiska riktlinjer inom både medicin och humaniora understryker kravet på s.k. konfidentialitet.⁵ Löften om konfidentiell behandling har forskarna därmed också regelmässigt avgivit till blivande informanter och försökspersoner, även under det senaste decenniet. Inte sällan har det skett på etikkommittéernas begäran, eller i vart fall med deras kännedom.

Hur går då denna ekvation ihop, avvägningen mellan integritetsskydd och öppenhet i forskningen? Hur vill forskarna själva egentligen ha det? Å ena sidan har de ett betydande intresse av att åberopa offentlighetsprincipen för att få tillgång till värdefullt forskningsmaterial, exempelvis från patientjournaler eller olika hälsodataregister. De kan också vilja använda sig av uppgifter som insamlats av forskarkolleger. Därmed är det

³ Se 1 kap. 1 § 2 stycket i den nu gällande tryckfrihetsförordningen från 1949.

⁴ Se Vetenskapsrådets skrift Riktlinjer för etisk värdering av medicinsk humanforskning, 2003, s. 133.

⁵ A.a. s. 39-41, samt Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning, 2002, s. 12, Båda skrifterna finns tillgängliga på Vetenskapsrådets hemsida, www.vr.se (2007-01-30).

emellertid inte sagt att forskare alltid ställer sig lika positiva till principens tillämpning på uppgifter i den egna forskningen.

Det kan naturligtvis finnas olika skäl till att en forskare vill skydda sin forskning från offentlighetens ljus. Vissa sådana skäl får anses fullt berättigade och åtminstone delvis accepterade av rättsordningen, t.ex. skyddet för försökspersoners integritet, liksom skyddet för ekonomiska intressen kopplade till upphovsrätt eller externa uppdragsgivares verksamhet. Forskare kan också ha en önskan om långvarig ensamrätt till insamlat material, vilken inte alltid sammanfaller med den offentlige arbetsgivarens och samhällets intressen. Forskaren uppfattar kanske inte ens det insamlade materialet som universitetets, utan betraktar det som sina privata handlingar. I undantagsfall kan det föreligga helt oacceptabla motiv för en önskan att undvika öppenhet, såsom att forskaren vill undgå ifrågasättande av oetisk eller ovetenskaplig forskning, eller rent av försöker dölja fusk och andra oegentligheter.

Vikten av ett tillfredsställande regelverk

Uppenbarligen kan både öppenhet och integritetsskydd vara av betydelse för att bevara allmänhetens förtroende för forskningen. Det förtroendet är av tradition mycket högt, även om det tycks ha sjunkit något de senaste åren. Avseende just den medicinska forskningen rör det sig om en förändring från 84 procent år 2002 till 78 procent år 2005.⁶ När det gäller frågan om individuella forskare verkligen sköter sitt arbete på ett bra sätt, har emellertid osäkerheten ökat betydligt. Även om den mycket lilla grupp som faktiskt uppger sig ha lågt förtroende för forskarna håller sig ganska stabil kring 3-4 procent, har andelen personer som säger sig känna högre förtroende för denna yrkesgrupp minskat från 66 till 46 procent bara mellan åren 2004 och 2005.

Man kan konstatera att det sjunkande förtroendet för forskningen sammanfaller med ökad uppmärksamhet i massmedia och en del skandaler i såväl internationell som svensk forskning. Förändringen måste anses allvarlig, eftersom ett sjunkande förtroende för forskningen på sikt kan medföra att finansieringsviljan och de ekonomiska anslagen blir mindre,⁷ samt även att allmänhetens motivation att ställa upp som informanter och försökspersoner försämras.

Å ena sidan talar alltså starka samhällsintressen för att även känsliga uppgifter om enskilda ska kunna användas för angelägen forskning, samt att forskningen i sin tur måste vara öppen

⁶ Holmberg & Weibull, Vetenskapen i Samhället – resultat från SOM-undersökningen 2005, VA-rapport 2006:1, s. 7 ff.

⁷ A.a. s. 12 f.

för granskning och kontroll. Å andra sidan måste enskildas privatliv tillförsäkras ett tillfredsställande skydd, så att känsliga uppgifter om exempelvis enskildas hälsa inte lämnas ut i större utsträckning än vad som är försvarligt. Artikel 8 i Europakonventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och grundläggande friheterna (1950) ålägger staten en skyldighet att tillförsäkra envar skydd för sitt privatliv, en rättighet som bara får inskränkas under vissa särskilt angivna förutsättningar. Genom EU-medlemskapet är vi också bundna av direktivet 95/46/EG om skydd för personuppgifter, vilket ledde till införandet av den nya personuppgiftslagen (1998:204) och ett antal andra författningar.

Sammanfattningsvis krävs det noggranna överväganden när frågor om offentlighet och sekretess i forskningen regleras, för att olika berörda intressen ska kunna identifieras och beaktas i den utsträckning de förtjänar. Öppenheten som huvudregel är fortfarande vårt ideal, men den måste samtidigt hållas inom de gränser som folkrätten och EG-rätten anger till skydd för privatlivet. En sådan viktig avvägning mellan öppenhet och integritetsskydd bör rimligen avspeglas på ett tydligt sätt i den svenska lagstiftningen, genom ett tillfredsställande och genomtänkt regelverk.

Oavsett vilket ställningstagande lagstiftaren stannat för vid sin intresseavvägning, är det naturligtvis lika angeläget att reglernas innehåll blir begripligt och tillgängligt för de personer som berörs av dem. Ett grundläggande krav på rättssäkerhet är ju att domstolars och andra myndigheters beslut ska vara förutsebara. Om forskare och potentiella försökspersoner inte kan förutse – eller ens i efterhand förstå – tillämpningen av regelverket, riskerar vi naturligt nog allvarliga förtroendeskadorna. Brister i regelverket kan också leda till felaktiga beslut i enskilda fall.

Det svenska regelverket för integritetsskydd i forskningen

Hur ser då det svenska regelverket för integritetsskydd i forskningen ut? Redan från början kan man konstatera att helheten kompliceras av det faktum att vi egentligen har två parallella och interagerande regelsystem: ett som avser behandlingen av personuppgifter och ett som avser sekretessen.

Bestämmelserna om behandling av personuppgifter finns bland annat i personuppgiftslagen, men också i ett antal kompletterande lagar och förordningar om olika sorters uppgiftsbehandling. Regleringen rörande personuppgifter är inte begränsad till den offentliga sektorn, men däremot finns det vissa typer av manuell hantering som inte omfattas av regelverket. I första hand är tillämpningsområdet alltså automatiserad behandling av

personuppgifter, och bestämmelserna är inriktade på att styra användningen av uppgifterna i den egna verksamheten, med särskilt fokus på säkerhet och dataskydd. Även utlämnande av uppgifter är dock en form av uppgiftsbehandling som kan omfattas. I det sammanhanget blir det viktigt att andra regler, de om offentlighet och sekretess, uttryckligen har givits företräde vid en eventuell konflikt (se 2 § personuppgiftslagen). När det gäller användning av känsliga personuppgifter för forskningsändamål, utan samtycke från den berörda, gäller numera ett krav på godkännande från en forskningsetikprövningsnämnd, se 3 § lagen (2003:460) om etikprövning av forskning som avser människor.

Bestämmelserna om sekretess, som alltså inskränker handlingsoffentligheten och yttrandefriheten, finns framför allt i sekretesslagen (1980:100). Den lagen gäller enbart för offentlig verksamhet och bortsett från den privata hälso- och sjukvården finns det överhuvudtaget mycket få bestämmelser om sekretess i enskild verksamhet. Här är det alltså fråga om regler som fokuserar på situationen när uppgifter eller handlingar lämnas ut för att användas utanför den egna myndigheten, eller inom en annan, självständig verksamhetsgren. Inom den offentliga förvaltningen måste sekretess alltid kunna hänföras till en viss bestämmelse och kan därmed aldrig grunda sig enbart på avtal eller myndighetens eget beslut. Uppgifter i en allmän handling som inte omfattas av någon sekretessbestämmelse kan därmed inte skyddas, om de begärs utlämnade.

Vilket skydd ger sekretessen?

Vad innebär då sekretessen, vilket skydd kan den ge? Sekretesslagens skydd kan faktiskt variera ganska mycket, beroende på vilken slags uppgifter det gäller, var uppgifterna finns och syftet med det begärda utlämnandet. Ofta är sekretesskyddet knutet till en viss risk för skada eller ”men”, som måste undvikas. Det kan finnas ett s.k. rakt skaderekvisit, som innebär en presumtion för att uppgiften eller handlingen är offentlig och kan lämnas ut. Då föreligger sekretesshinder normalt endast om det finns någon särskild anledning anta att utlämnandet skulle medföra skada, exempelvis på grund av uppgiftens allmänna art. Ett s.k. omvänt skaderekvisit innebär istället en presumtion för sekretess, dvs. utgångspunkten är att uppgiften inte får lämnas ut, om det inte finns tillräckliga skäl att anta att det inte skulle medföra någon skada. I dessa fall görs normalt en mer individualiserad bedömning och man får alltså en strängare regel, med ett starkare integritetsskydd.

Hur stark sekretessen än är, finns det emellertid alltid särskilda bestämmelser som

kan bryta igenom den. Vissa myndigheter kan exempelvis ha rätt att få ut uppgifterna i sin tillsynsverksamhet, uppgifter kan behövas för utredning av allvarliga brott, eller regeringen kan välja att efter en intresseavvägning medge utlämnande trots sekretessen. Det innebär att någon ”fullständig konfidentialitet” aldrig kan utlovas! Inte heller kan forskare lova att enkätsvar eller annat material ska förstöras efter bearbetning, eftersom allmänna handlingar endast får förstöras i den utsträckning som är förenlig med tillämpliga bestämmelser om gallring.⁸

När det gäller just forskningen finns inte någon allmän bestämmelse om sekretess i forskningsverksamhet, men däremot ett fåtal bestämmelser för vissa typer av forskning. När en regel om sekretess uttryckligen gäller i en viss verksamhet brukar den betecknas som en primär sekretessbestämmelse. Sådana primära sekretessregler till skydd för enskilda personliga förhållanden i forskningssammanhang har vi alltså några stycken av. En bestämmelse avser uppgifter i psykologiska undersökningar som utförs för forskningsändamål (SkrL 7:13). Där föreskrivs presumtion för sekretess, vilket innebär att det är fråga om en ganska sträng regel. När det däremot handlar om ”upptagning med dialektologiskt eller etnologiskt innehåll, och som gjorts eller anskaffats för forskningsändamål” gäller en svagare sekretess, där presumtionen alltså är att uppgiften som regel kan lämnas ut (SkrL 7:24). Den kanske viktigaste – och den strängaste – primära sekretessbestämmelse som kan gälla i forskningsverksamhet är emellertid inte så lätt att hitta. Den står egentligen inte uttryckligen i själva sekretesslagen, utan finns bara som en hänvisning i den bestämmelse som reglerar den stränga sekretessen vid myndigheter som framställer statistik (SkrL 9:4). Samma sekretess kan nämligen gälla för undersökningar som är jämförbara med framställning av statistik, om regeringen har föreskrivit detta. Denna bestämmelse kommer att behandlas närmare i det följande.

Dessförinnan bör emellertid nämnas den s.k. sekundära sekretessen, som innebär att sekretesskyddet för en uppgift följer med, när uppgiften lämnas ut från en myndighet till en annan. Det betyder att exempelvis uppgifter om enskildas hälsa som lämnas från ett landstings hälso- och sjukvård för att användas i forskningen vid ett universitet, så att säga kan ta hälso- och sjukvårdssekretessen med sig. För att sekundär sekretess ska gälla måste det finnas en särskild regel om detta, vilket det gör avseende just forskning (SkrL 13:3). Det krävs också att det inte finns någon primär sekretessregel som kan tillämpas. Har den mottagande myndigheten en egen primär sekretessbestämmelse är det alltså den som fortsättningsvis gäller, oavsett om den är strängare eller svagare än den utlämnande myndighetens.

⁸ Detta framgår av 14 § arkivförordningen (1991:446).

Från och med den 1 oktober 2006 finns emellertid också en särskild kompletterande bestämmelse om skydd just för uppgifter rörande enskilds hälsa och sexualliv, vilken är tillämplig vid alla myndigheter (den nya SekrL 7:1).⁹ Denna regel är dock endast tänkt att erbjuda ett minimiskydd, i fall där uppgifterna annars skulle ha varit oskyddade. Därför är det också en mycket svagt skydd som erbjuds, med en uttalad presumtion för att uppgifter ska kunna lämnas ut. Endast om det ”måste antas att den enskilde eller hans närstående ska lida betydande men” föreligger någon sekretess.

Hur var det då med den stränga statistiksekretessen, som också skulle kunna vara tillämplig i viss forskning? Den sekretess som föreskrivs i SekrL 9:4 är som utgångspunkt absolut, innebärande att uppgifterna över huvud taget inte får lämnas ut, oberoende av risken för skada eller men. Två undantag anges dock. Dels kan sådana uppgifter få lämnas ut som inte direkt kan hänföras till någon enskild, genom namn, personnummer eller liknande. Utan detta undantag skulle det onekligen bli svårare att nyttiggöra den framställda statistiken. Det andra undantaget avser utlämnande av uppgifter som behövs för forsknings- eller statistikändamål. I båda undantagsfallen är sekretessen ändå sträng. Presumtionen är nämligen fortfarande att uppgifterna är hemliga och utlämnande får endast ske om det står klart att den enskilde eller hans närstående inte lider skada eller men.

Vilken forskning är det då som omfattas av så sträng sekretess att utlämnande i princip bara kan bli aktuellt för annan forskning eller framställning av statistik? I 3 § sekretessförordningen (1980:657) har regeringen föreskrivet vilken forskning som omfattas av bestämmelsen. Där uppräknas följande: Miljömedicinska, socialmedicinska, psykiatriska och andra medicinska studier, vid sjukvårdsinrättningar, utbildningsanstalter och forskningsinrättningar, liksom sociologiska, psykologiska eller andra beteendevetenskapliga studier vid utbildningsanstalter och forskningsinrättningar.

En grundförutsättning för att uppgifter i forskningen ska omfattas av statistiksekretessen i SekrL 9:4 är förstås att det rör sig om en ”jämförbar undersökning”, dvs. en undersökning som kan jämföras med framställning av statistik. Innebär detta att inte all medicinsk forskning omfattas, utan endast sådan som verkligen är jämförbar med statistikframställning? Betyder det i så fall att rent kvalitativa studier inte omfattas, kanske inte heller all kvantitativ forskning, eller finns det andra relevanta kriterier? Tyvärr framgår detta inte av några förarbeten eller doktrin och det finns inte heller någon klagörande praxis. Det framstår tvärtom som att bestämmelsen inte är särskilt känd, om man ser till uttalanden under senare år

⁹ Huvudregeln för hälso- och sjukvårdssekretessen, vilken sedan sekretesslagens tillkomst varit placerad i 7:1, återfinns numera i SekrL 7:1 c.

från såväl domstolar som riksdagens konstitutionsutskott och högskoleverkets juristavdelning.¹⁰

På det hela taget verkar det inte vara så enkelt att avgöra vilken sekretessbestämmelse som ska tillämpas i ett visst fall. Valet får naturligtvis betydelse för sekretesskyddets styrka och kan vara avgörande för om uppgifterna lämnas ut eller inte.

Sekretesskyddet i ett tänkt forskningsprojekt

Hur vet man då vilken sekretess som gäller för de uppgifter om enskilda personers hälsa som hanteras i ett visst medicinskt forskningsprojekt vid något av våra universitet? Först kan konstateras att om undersökningen anses jämförbar med framställning av statistik, så ska den stränga statistikregeln i SekrL 9:4 tillämpas som primär sekretess. Utlämnande av uppgifter om direkt identifierbara personer kommer då i fråga endast för annan forskning eller framställning av statistik, efter en sträng prövning av risken för men.

Om undersökningen inte skulle anses vara jämförbar med statistikframställning blir man i stället hänvisad till det skydd som medföljande, sekundär sekretess kan erbjuda. Sådana uppgifter i projektet som har inhämtats från exempelvis nationella hälsodataregister skulle på detta sätt fortfarande vara skyddade av (medföljande) statistiksekretess enligt SekrL 9:4 och 13:3. Uppgifter som överförts till forskningen från den offentliga hälso- och sjukvården eller från ett regionalt kvalitetsregister, skulle på motsvarande sätt skyddas av den något svagare sekretessen i SekrL 7:1 c. Då finns det inte något hinder mot att lämna ut uppgifterna för andra ändamål än just forskning eller statistik, men fortfarande uppställs krav på en sträng sekretessprövning. Det måste alltså stå klart att utlämnandet inte medför något men.

För det fall uppgifterna i det tänkta forskningsprojektet inte heller har inhämtats från någon annan myndighet där de skyddats av sekretess, skulle vi emellertid fram till ganska nyligen sannolikt inte ha haft något sekretesskydd alls att erbjuda de medverkande försökspersonerna. Omfattas uppgifterna inte av någon primär sekretess vid den myndighet där forskningen bedrivs och det inte heller finns någon medföljande sekretessregel att använda, får ju myndigheten inte på egen hand besluta om sekretess. I vissa fall kanske de enskilda försökspersonerna skulle kunna dra nytta av den sekretess som kan gälla till skydd för en extern uppdragsgivares intressen, exempelvis vid en klinisk läkemedelsprövning, men så är ju långt ifrån alltid fallet. Det framstår onekligen som att riksdag och regering i mycket stor

¹⁰ Se konstitutionsutskottets betänkande 2003/04:KU17, respektive Högskoleverkets beslut 2005-02-22, Reg.nr 30-2267-04, Integritetskänsligt forskningsmaterial – Göteborgs universitets framställan om en nationell studie.

utsträckning måste ha förlitat sig på det skydd som erhålls när statistiksekretessen anses tillämplig som primär sekretess i forskningen. Annars blir det svårt att göra anspråk på att personer medverkande i forskning faktiskt erbjuds ett rimligt integritetsskydd.

Sedan den 1 oktober 2006 finns dock som framgått en ny bestämmelse i SekrL 7:1, vilken ger ett visst subsidiärt sekretessskydd för uppgifter om enskilds hälsa och sexualliv vid alla myndigheter, när ingen annan sekretessbestämmelse är tillämplig. Hinder för utlämnande enligt denna bestämmelse föreligger emellertid endast om det måste antas att den enskilde skulle lida betydande men, vilket kan vara fallet vid utlämnande av särskilt känsliga uppgifter, rörande exempelvis könsbyte, transsexualitet eller HIV.¹¹ Är dessa förutsättningar inte uppfyllda måste uppgifterna lämnas ut till vemhelst som efterfrågar dem, oberoende av vilket ändamål de ska användas för.

Risken för ”men”

Bedömningen av risken för att ett utlämnande av känsliga uppgifter ska medföra men är också en fråga för sig. Med begreppet ”men” avses i första hand en integritetskränkning, exempelvis att man blir utsatt för andras ringaktning om den aktuella uppgiften blir känd.¹²

Utgångspunkten ska dock vara den enskildes egen upplevelse, vilket innebär att en mera noggrann bedömning ibland kan förutsätta att den berörda personen faktiskt får tillfälle att komma till tals. Vid den svagare sekretessen med rakt skaderekvisit, där offentlighet presumeras, hindras emellertid utlämnandet bara om det ”kan antas” att röjandet av uppgiften skulle medföra men. Då anses det tillräckligt med en mera generell bedömning, med utgångspunkt från om uppgiften till sin art är sådan att utlämnande inte typiskt sett skulle medföra skada,¹³ åtminstone så länge man inte har särskild anledning för ett antagande om att just den berörda personen faktiskt skulle lida men.

När uppgifter skyddas av en strängare sekretess med omvänt skaderekvisit, som exempelvis inom hälso- och sjukvården eller socialtjänsten, krävs däremot att det ”står klart” att utlämnandet inte medför men. Den utlämnande myndigheten bör i princip känna sig övertygad om att den enskilde inte har något emot utlämnandet. Sådan sekretess gäller enligt huvudregeln bl.a. inom hälso- och sjukvården och i socialtjänsten. Också beträffande

¹¹ Se regeringens proposition 2005/06:161 s. 97.

¹² Se regeringens proposition 1979/80:2, Del A, s. 83. Se även Rynning, Patientuppgifter som forskningsresurs – om integritetsskydd och intresseavvägningar, Förvaltningsrättslig tidskrift 2003 s. 95-126, samt densamma, Integritetsskyddet i forskningen – en känslig historia, Förvaltningsrättslig tidskrift 2005, s. 459-486, särskilt s. 479 ff.

¹³ Regner, Eliasson & Heuman s. III:12.

psykologiska undersökningar för forskningsändamål och den stränga statistiksekretessen, används i lagen denna formulering.

Just när det gäller utlämnande för forskning och andra ändamål med anknytning till högre studier eller utredningar, har domstolarna emellertid utvecklat en särskilt generös praxis avseende bedömningen av risken för men. Mot bakgrund av ganska allmänt hållna uttalanden i sekretesslagens förarbeten har exempelvis utlämnande av mycket känsliga personuppgifter rörande tvångsingripanden inom socialtjänsten medgivits till en högskolestuderande i statskunskap för hans arbete med en uppsats på D-nivå.¹⁴ Domstolspraxis förmedlar här närmast uppfattningen att så länge mottagaren har ett någorlunda seriöst syfte och ett fortsatt sekretesskydd kan föreskrivas, får det anses stå klart att berörda enskilda inte lider något men av utlämnandet.¹⁵ Det framstår dock inte som alldeles uppenbart att detta också skulle motsvara de enskildas uppfattning.

I sin praxis rörande utlämnande av uppgifter från statistikmyndigheter har domstolarna varit bundna av kravet på att det måste vara fråga om vetenskaplig forskning.¹⁶ I praktiken har det ofta uppställts krav på etikprövning, även före ikraftträdandet av lagen om etikprövning av forskning som avser människor. Menprövningen har emellertid i övrigt varit generös även här och grundar sig inte på någon individuell bedömning av de enskilda personernas egen upplevelse. Vid massutlämnande skulle det ju knappast vara möjligt att utröna vilken individuell uppfattning de olika berörda personerna skulle kunna ha. Med så stränga krav skulle därmed en del av den angelägna forskning som idag bedrivs vara omöjlig, vilket väl inte kan ha varit lagstiftarens avsikt?

Intresseavvägningar i det enskilda fallet

Här uppkommer förstås frågan om det inte görs någon sorts intresseavvägning vid ställningstagandet till ett eventuellt utlämnande i ett enskilt fall. Det kan ju ibland framstå som särskilt angeläget att ett utlämnande kommer till stånd – trots risk för viss integritetskränkning – exempelvis för att möjliggöra genomförandet av ett viktigt nytt forskningsprojekt eller en extern granskning av påstått forskningsfusk.

I regelverket för behandling av personuppgifter ges det utrymme för olika intresseavvägningar. Ett sådant exempel utgör etikprövningen, där behandling av känsliga

¹⁴ Regeringsrättens avgörande i fallet RÅ 1988 ref. 103, samt vidare RÅ 1994 not. 732 och RÅ 1996 not. 124.

¹⁵ Jfr även von Essen, Biobanksforskning – forskares möjligheter att få tillgång till vävnadsmaterial och personuppgifter, Förvaltningsrättslig tidskrift 2003 s. 197-214, särskilt s. 207 ff.

¹⁶ Se t.ex. RÅ 2004 ref. 9 och RÅ 1992 not. 456.

personuppgifter utan samtycke kan medges, om det förväntade värdet av forskningen antas uppväga riskerna för den enskildes integritet (3 och 9 §§ lagen om etikprövning).

Men sekretessprövningen görs inte av någon etikprövningsnämnd, utan av den myndighet som överväger att lämna ut uppgifterna eller handlingen. Kan man även där göra intresseavvägningar? Ja, i vissa fall, enligt den s.k. generalklausulen i SekrL 14:3 som slår fast att sekretess inte hindrar utlämnande av uppgifter från en myndighet till en annan, om det är ”uppenbart att intresset av att uppgiften lämnas har företräde framför det intresse sekretessen ska skydda”. Med stöd av denna bestämmelse kan alltså utlämnande för forskningsändamål medges i många olika situationer, men vissa typer av uppgifter är undantagna.

För de riktigt känsliga uppgifter som vi hittar bl.a. inom hälso- och sjukvården och socialtjänsten, gäller således inte denna bestämmelse, och inte heller för den stränga statistiksekretessen. Lagstiftaren har inte velat överlåta åt de utlämnande myndigheterna att själva göra intresseavvägningen i dessa fall. I stället har lagstiftaren redan gjort de avvägningar som bedömts lämpliga, genom angivandet av de olika skaderekvisiten samt genom särskilda undantag från sekretessen, såsom exempelvis föreskrifterna om vårdgivares uppgiftsskyldighet till olika hälsodataregister. När inget undantag är tillämpligt hjälper det alltså inte hur angeläget intresset av utlämnande än är, om det inte står klart att uppgifterna kan röjas utan att det uppkommer men.

En sista säkerhetsventil finns det trots allt för särskilt angelägna ändamål, genom möjligheten att begära dispens hos regeringen (SekrL 14:8). Regeringen kan nämligen efter en intresseavvägning förordna om undantag från sekretessen, när det är påkallat av ”synnerliga skäl”.

Möjligheterna att få ett beslut överprövat

Som framgått är sekretessprövningen en ganska komplicerad sak. Det vore därmed kanske inte så konstigt om det någon gång skulle bli fel. Frågan är då hur ett sådant eventuellt fel hanteras.

Offentlighetsprincipens stora tyngd har medfört att endast beslut som innebär avslag på en begäran om att få tillgång till en allmän handling kan överklagas.¹⁷ Någon möjlighet att överklaga ett förment felaktigt beslut att handlingen ska lämnas ut finns däremot inte. Det har

¹⁷ Se regeringens proposition 1975/76:160 s. 203 f. samt proposition 1979/80:2, Del A, s. 363.

ansetts att sådana överklaganden skulle bli en möjlighet att förhålla motiverade beslut om utlämnande, på ett sätt som allvarligt skulle kunna undergräva offentlighetsprincipen.

I ett mål som gäller prövning av frågan om utlämnande räknas inte heller den person vars intressen sekretessen ska skydda som part. Det rekommenderas ändå i sekretesslagens förarbeten att domstolarna låter berörda enskilda komma till tals, när det kan ha betydelse för bedömningen av ett skaderekvisit, dvs. risken för att men ska uppkomma.¹⁸ Något sådant förfarande tycks dock inte förekomma i praxis, åtminstone inte när frågan gäller utlämnande för forskningsändamål.

Inte heller möjligheten att begära resning tycks stå till buds. Regeringsrätten har funnit att inte vare sig det universitet som förvarar forskningsmaterialet eller enskilda försökspersoner som berörs av mycket känsliga uppgifter, är behöriga att föra talan om resning.¹⁹

Givetvis måste lagakraftvunna domar följas, liksom det egna universitetets beslut om utlämnande av vissa handlingar. Detta gäller även om man inte gillar det materiella innehållet i domen eller beslutet. Ett förment felaktigt beslut om utlämnande av känsliga uppgifter ska därmed också följas. Vägran att verkställa utlämnandet kan rent av utgöra tjänstefel.²⁰ Detta hindrar förstås inte att Sverige som stat kan göra sig skyldig till brott mot

Europakonventionen om de mänskliga rättigheterna, om vi inte förmår skydda enskildas privatliv på det sätt som konventionen kräver av oss. Otillåtna kränkningar av privatlivet, dvs. sådana som är onödiga eller saknar stöd i lag, måste alltså kunna förhindras.

I några av de ärenden vi kunnat läsa om i massmedia under senare år har det sagts att forskarna varit alldeles för okunniga om de gällande bestämmelserna. Det är nog svårt att förneka. Exempelvis borde det stå helt klart att ingen forskare kan utlova fullständig konfidentialitet och att en domstols beslut om utlämnande av allmän handling måste följas. Samtidigt måste det konstateras att forskarnas okunnighet har sina orsaker. Universiteten har knappast varit behjälpliga med relevant fortbildning och informationsspridning på det sätt man kunde önska. De medicinska fakulteternas gamla forskningsetikkommittéer, vilka som regel saknade juridisk kompetens, bidrog ibland till uppkomsten av ohållbara utfästelser från forskarnas sida. Det är alltså uppenbart att forskarna behöver bättre utbildning och riktlinjer, men räcker det?

Det verkar ju trots allt som att forskarna har befunnit sig i ganska gott sällskap.

Komplexiteten och bristerna i det gällande regelverket, tillsammans med en delvis svårtolkad

¹⁸ Regeringens proposition 1979/80:2, Del A s. 332.

¹⁹ Regeringsrättens avgöranden RÅ 2003 ref. 18 (I-III) samt beslut 2003-07-22 i mål nr 3963-2003. Se härom Warnling-Nerep, Hemlig eller offentlig forskning om s.k. bokstavsbarn? Om talerätt i ärende om utlämnande av allmän handling, Juridisk Tidskrift 2003/04 s. 133-144. Se även Ragnemalm, ”Synnerliga skäl” för resning? Förvaltningsrättslig tidskrift 2006, s. 91-104.

²⁰ Se dom meddelad av Hovrätten för Västra Sverige 2006-02-08 i mål nr B 3339-05.

praxis, medför att också många jurister har haft svårt att hamna rätt. Till den skaran har jag nog själv fått räkna mig emellanåt, men där finns också riksdagens justitieutskott, högskoleverkets jurister, samt en och annan domare. Det väcker förstås frågan om vad vi kan begära av aldrig så duktiga forskare utan juridisk skolning.

Tolkningssvårigheterna

Vilka är då oklarheterna? En fråga är förstås hur de olika sekretessbestämmelsernas tillämpningsområden ska tolkas, dvs. vilken bestämmelse är det som gäller i ett visst fall?

Vilken forskning omfattas exempelvis av den stränga statistiksekretessen?

Även när man vet vilken bestämmelse som är tillämplig, och därmed vilket skaderekvisit som ska användas, uppkommer frågan om vilken betydelse den enskildes egen inställning ska tillmätas. Kan det anses stå klart att inget men uppkommer även i fall där den enskilde uttryckligen protesterar och upplever sig kränkt? Behöver man i så fall någonsin försöka ta reda på vad den enskilde har för inställning till utlämnade för ny forskning eller helt andra ändamål, så länge mottagaren anses någorlunda seriös och uppgifterna kommer att skyddas av fortsatt sekretess?

Om det råder oklarhet rörande vilka bestämmelser som kan komma att tillämpas vid ett eventuellt utlämnande, blir det förstås svårare att informera potentiella informanter och försökspersoner. Uppgiften att ingen obehörig kommer att få tillgång till forskningsmaterialet säger inte så mycket, och kan i värsta fall grovt vilseleda försökspersonen. Vem som i framtiden kan anses behörig att få tillgång till materialet blir inte lätt att förutse. Forskarna får i stället lägga fokus på andra åtgärder som kan vidtas för att skydda de medverkandes integritet, såsom hög datasäkerhet, kodning av forskningsmaterialet etc. Etikprövning kan också utlovas för det fall uppgifterna skulle komma att användas för nya forskningsprojekt, men däremot inte vid utlämnande för andra ändamål.

Det finns säkert många potentiella försökspersoner och informanter som skulle vara nöjda med detta skydd, men sannolikt inte alla. Risken finns naturligtvis att det kan bli svårt att genomföra vissa studier avseende särskilt känsliga uppgifter, exempelvis rörande sexuella övergrepp eller särskilt stigmatiserande sjukdomar, om informanterna får klart för sig hur stora maskorna är i det skyddsnät som erbjuds.

Beträffande forskningsmaterial som anses omfattat av den strängare statistiksekretessen kan en del andra frågor uppstå, rörande tolkningen av det tillåtna ändamålet med utlämnandet.

Kan exempelvis utlämnande för en extern granskning på grund av misstanke om

forskningsfusk anses ske ”för forskning”? I annat fall blir genomförandet av sådan extern granskning, som inte är författningsreglerad, beroende av dispens från regeringen.

Ett tillfredsställande regelverk för integritetsskyddet i forskningen?

Den viktiga intresseavvägningen mellan integritetsskydd och öppenhet i forskningen, den som ska bidra till att garantera allmänhetens fortsatta förtroende för forskningen – är det verkligen den som avspeglas i den gällande lagstiftningen? Grundas det beskrivna svenska regelverket på genomtänkta och noggranna avvägningar, som balanserar de berörda intressena på ett rimligt och konsekvent sätt? Garanteras den insyn i forskningen som behövs, men inte på bekostnad av ett otillräckligt skydd för enskildas försökspersoners privatliv? Är regelsystemet konsistent, så att exempelvis kärnan i centrala begrepp som ”men” har samma innebörd i olika myndigheters verksamhet?

Mot bakgrund av den föregående redogörelsen kan man dessvärre knappast hävda att svensk rätt tillgodoser folkrättens krav på ett tillfredsställande skydd för enskildas privatliv, när uppgifter om hälsa och sexualliv som den enskilde själv lämnat ifrån sig direkt till forskningen rent av skulle kunna lämnas ut till vem som helst, så länge det inte ”måste antas” att den enskilde därigenom lider ”betydande men”. Så kan det faktiskt förhålla sig i de fall där forskningen inte anses utgöra en undersökning jämförlik med framställning av statistik. Inte heller blir det trovärdigt att påstå att regelverket skulle vara tillräckligt tillgängligt och förutsebart för att svara mot rimliga krav på rättssäkerhet, när även intresserade och kompetenta jurister har påtagliga svårigheter med att hitta rätt.

Härtill kommer det bräckliga skyddet mot sådana utlämnanden som egentligen borde ha hindrats av sekretessen. Ett visst skydd utgör kriminaliseringen av brott mot tystnadsplikt enligt brottsbalken BrB 20:3, men det räcker inte särskilt långt. Många felaktiga utlämnanden upptäcks sannolikt aldrig och de fall som tilldrar sig större uppmärksamhet genom att utlämnandet beordras av domstol, torde knappast kunna betraktas som uppsåtliga brott mot tystnadsplikten. Någon möjlighet att få till stånd en överprövning av ett förment felaktigt beslut om utlämnande, för att förhindra uppkomsten av men, tycks över huvud taget inte föreligga.

Sammanfattningsvis tycks det ganska klart att det svenska regelverk som ska vara styrande för intresseavvägningen mellan öppenhet och integritetsskydd i forskningen, helt enkelt inte motsvarar de krav som rimligen måste ställas. Det ligger därmed i allas intresse – forskarnas

och deras försökspersoners, såväl som det övriga samhällets – att det snarast kommer till
stånd en översyn av bestämmelserna på detta område.

Moralisk relativism och mänskliga rättigheter

Torben Spaak

Inledning

Akademiker, politiker, människorättsaktivister och andra är oense om huruvida mänskliga rättigheter är universellt giltiga eller giltiga endast relativt en given kultur.²¹ Jack Donnelly t.ex. företräder en universalistisk ståndpunkt:

If human rights are the rights one has simply because one is a human being, as they are usually thought to be, then they are held “universally”, by all human beings. They also hold “universally” against all other persons and institutions. As the highest moral rights, they regulate the fundamental structures and practices of political life, and in ordinary circumstances they take priority over other moral, legal, and political claims. These distinctions encompass what I call the *moral universality* of human rights.²²

Adamantia Pollis och Peter Schwab tycks däremot mena att mänskliga rättigheter endast kan vara giltiga relativt en given kultur, eftersom de hävdar att den politiska filosofi som utgör grunden för FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna är klart och tydligt inspirerad av

²¹ Se Donald Puchala, *The Ethics of Globalism*, på <http://www.yale.edu/acuns/publications/95Holmes-Lecture.html>. Se också Guyora Binder, *Cultural Relativism and Cultural Imperialism in Human Rights Law*, 5 Buffalo Human Rights Law Review 211 (1999); Christina M. Cerna, *Universality of Human Rights and Cultural Diversity: Implementation of Human Rights in Different Socio-Cultural Contexts*, 16 Human Rights Quarterly 740 (1994).

²² Jack Donnelly, *Universal Human Rights in Theory and Practice* 1 (2:a uppl. 2003). Se också Jeremy Waldron, *How to Argue for a Universal Claim*, 30 Columbia Human Rights Law Review 305, 313 (1998-99).

västvärldens värderingar och att försöken att upprätthålla deklarationen i andra delar av världen utgör moralisk chauvinism och etnocentrisk partiskhet.²³

Jag uppfattar det så att kritiker som Pollis och Schwab menar att västvärlden bör *tolerera* sådant som de uppfattar som kränkningar av de mänskliga rättigheterna i andra delar av världen, eftersom sådana kränkningar kan tänkas vara moraliskt acceptabla i ljuset av de moraliska värderingar som omfattas av invånarna i dessa länder. Pollis och Schwab talar visserligen inte om tolerans, men de invänder mot moralisk chauvinism, och det verkar rimligt att anta att tolerans är alternativet till moralisk chauvinism.

Men deras sätt att resonera är problematiskt, eftersom det tycks förutsätta att moralisk relativism påbjuder eller på annat sätt leder till tolerans i fråga om andra moraliska uppfattningar och de handlingar som inspireras av dessa uppfattningar. Jag kommer dock att hävda att moralisk relativism inte alls påbjuder eller på annat sätt leder till moralisk tolerans och att det därför inte spelar någon roll i denna debatt om moralisk relativism är en sann eller i vart fall försvarbar teori.

Jag börjar med att skilja mellan tre olika typer av moralisk relativism, inklusive så kallad metaetisk relativism, och hävda att metaetisk relativism står i centrum för debatten mellan universalister och kulturrelativister. Jag anför därefter några argument till stöd för metaetisk relativism och övergår sedan till att diskutera relationen mellan metaetisk relativism och tolerans och mellan metaetisk relativism och moraliska övervägandens betydelse. Artikeln avslutas med några reflektioner om kulturrelativismens förutsättningar och om faktorer som kan vara relevanta när man överväger att upprätthålla de folkrättsliga reglerna om mänskliga rättigheter.

Moralisk relativism

Filosofier brukar skilja mellan kognitiv och moralisk relativism.²⁴ Kognitiva relativister menar (i) att sanning eller kunskap eller rationalitet eller rent av verkligheten själv är relativ till en

²³ Adamantia Pollis & Peter Schwab, *Human Rights: A Western Construct with Limited Applicability*, Human Rights: Cultural and Ideological Perspectives 1, 14 (Adamantia Pollis & Peter Schwab red. 1979).

²⁴ Se t.ex. Paul O'Grady, *Relativism* 4 (2002); Michael Krausz & Jack W. Meiland, *Introduction*, *Relativism. Cognitive and Moral* 1 (Michael Krausz & Jack W. Meiland red. 1982), Louis P. Pojman, *Relativism*, *The Cambridge Dictionary of Philosophy* 790 (2:a. uppl. 1999).

viss utgångspunkt, som t.ex. en persons eller en gruppss begreppsschema och (ii) att ingen sådan utgångspunkt är mera korrekt än någon annan. Så menar t.ex. Thomas Kuhn att man kan säga att en viss vetenskaplig teori är bättre än en annan endast inom ramen för ett visst vetenskapligt paradigm, att inget paradigm är mera korrekt än något annat och att vetenskaplig förändring därför kan förklaras endast med hänvisning till psykologiska eller sociologiska faktorer.²⁵

Kognitiv relativism skiljer sig från kognitiv *nihilism* uppfattad som ett förnekande av att det finns något sådant som sanning, verklighet, etc. och från kognitiv *skepticism* uppfattad som ett förnekande av att vi kan ha kunskap om sanning och verklighet. Kognitiva relativister menar att det visst finns sanning, verklighet etc. och att vi kan ha kunskap om denna. Men de menar förstås att det är fråga om *relativ* sanning eller relativ kunskap, vilket innebär att de måste förklara vad relativ sanning och relativ kunskap är för någonting.²⁶

Moralisk relativism förekommer i åtminstone tre olika skepnader, nämligen deskriptiv, normativ och metaetisk relativism. *Deskriptiv* relativism innebär att olika människor har olika uppfattningar i moraliska frågor och att dessa olikheter är fundamentala i den meningen att de inte kan föras tillbaka på olika uppfattningar om fakta.²⁷ De flesta författare verkar acceptera deskriptiv relativism,²⁸ även om vissa frågar sig om skillnaderna i moraluppfattningar verkligen är fundamentala, d.v.s. de misstänker att det åtminstone i vissa fall är så att de skillnader som faktiskt finns kan föras tillbaka på skillnader i uppfattningar om fakta.²⁹

Normativ relativism skiljer sig från deskriptiv relativism på det sättet att den säger att man *bör* handla i överensstämmelse med sina egna eller sin gruppss moraluppfattningar. Brandt förklarar att *individuell* normativ relativism innebär att den enskildes moraliska uppfattning är korrekt om han anser att den är korrekt, medan *social* normativ relativism innebär att den

²⁵ Thomas S. Kuhn, *The Essential Tension* 290 (1977).

²⁶ För mera om idén om relativ sanning, se Chris Swoyer, *True for*, *Relativism*, *supra* not 4, s. 84.

²⁷ Richard Brandt, *Ethical Relativism*, *Moral Relativism. A Reader* 25, 25 (Paul K. Moser & Thomas L. Carson red. 2001).

²⁸ Se t.ex. Gilbert Harman, *Moral Relativism*, Gilbert Harman & Judith Jarvis Thomson, *Moral Objectivity and Moral Relativism* 3, 8-11 (1996); Alasdair MacIntyre, *After Virtue* 6-11 (1981); John Mackie, *Ethics* 36-8 (1977); Jeremy Waldron, *The Irrelevance of Moral Objectivity*, *Natural Law Theory* 158, 171-2 (Robert P. George red., 1992).

²⁹ See, e.g., Michelle Moody-Adams, *The Empirical Underdetermination of Descriptive Cultural Relativism*, *Moral Relativism*, *supra* not 7, s. 93; Brandt, *Ethical Relativism*, *supra* not 7, s. 28-9.

enskildes moraliska uppfattning är korrekt om den ligger i linje med hans grupps moraluppfattning.³⁰ Den senare versionen av normativ relativism är den vanligaste. *Metaetisk* relativism slutligen innebär att moralisk sanning eller giltighet är relativ till ett givet moraliskt normsystem och att inget sådant normsystem är sannare eller giltigare än något annat. Som Gilbert Harman uttrycker saken: “moral right and wrong (good and bad, justice and injustice, virtue and vice, etc.) are always relative to a choice of moral framework. What is morally right in relation to one moral framework can be morally wrong in relation to a different moral framework. And no moral framework is objectively privileged as the one true morality.”³¹

Metaetisk relativism uppfattad på detta sätt skiljer sig från moralisk *skepticism* uppfattad som ett förnekande av att vi kan ha kunskap i moraliska frågor.³² Metaetiska relativister anser att vi kan ha kunskap i moraliska frågor, men de menar med ”moralisk sanning” och ”moralisk giltighet” *relativ* moralisk sanning eller giltighet.

Vi ser att metaetisk relativism – inte deskriptiv eller normativ relativism – står i centrum för debatten mellan universalister och kulturrelativister. Det centrala påståendet är att mänskliga rättigheter kan vara sanna eller giltiga endast relativt en viss kultur.³³ Jag kommer att därför att koncentrera mig på den metaetiska relativismen i det följande.

Metaetisk relativism: en försvarbar teori

³⁰ Brandt, *Ethical Relativism*, *supra* not 7, s. 25-8. Noga taget menar normativa individuella relativister att de moraliska värden och normer som accepteras av en person avgör vad som är moraliskt rätt och riktigt för honom. Men eftersom en person kan missförstå eller tillämpa de värden eller normer som han accepterar på ett felaktigt sätt, så kan hans uppfattning i den aktuella frågan vara felaktig. Normativ individuell relativism utesluter med andra ord inte att en person kan missta sig (i fråga om sin egen moral) i det enskilda fallet.

³¹ Harman, *Moral Relativism*, *supra* not 8, s. 3. Se också T. M. Scanlon, *Fear of Relativism*, *Moral Relativism*, *supra* not 7, s. 142, 142-3.

³² Moralisk skepticism förekommer i flera olika versioner. Se Walter Sinnott-Armstrong, *Moral Skepticism*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2002 Edition)*, Edward N. Zalta (ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/sum2002/entries/skepticism-moral/>>.

³³ För mera om detta ämne, se Puchala, *Ethics of Globalism*, *supra* not 1, s. 3.

Jag menar att metaetisk relativism är en försvarbar teori. Jag menar förstås inte att jag kan visa en gång för alla att metaetisk relativism är en sann teori, men jag kan i alla fall anföra några argument till stöd för den, som gör att den framstår som rimlig.

Moralfilosofer skiljer mellan moralisk *realism*, som innebär att moraliska fakta är oberoende av människors uppfattningar om vad som är moraliskt rätt och riktigt, och moralisk *antirealism*, som antingen innebär att det inte finns några moraliska fakta (non-kognitivism) eller att dessa fakta är beroende av människors uppfattningar (idealism eller konstruktivism).³⁴

Vi ser att metaetisk relativism är förenlig med moralisk antirealism, men oförenlig med moralisk realism – om det funnes moraliska fakta som var oberoende av oss människor, så kunde inte ett visst moralisk normsystem var sannare eller giltigare än något annat.

Jag menar att moralisk antirealism är en försvarbar teori. För det första stöder förekomsten av *utbredd moralisk oenighet* tanken att det inte finns några moraliska fakta som är oberoende av oss människor.³⁵ Det har visserligen förekommit utbredd oenighet i vetenskaper som historia, biologi och kosmologi, men denna oenighet verkar skilja sig på ett betydelsefullt sätt från den oenighet som förekommer på moralens område. Som John Mackie framhåller kan vi inte gärna mena att moralisk oenighet beror på spekulativa slutledningar eller hypoteser som baseras på otillräcklig evidens. Enligt Mackie är det snarare så att moralisk oenighet speglar det förhållandet att olika människor har valt olika sätt att leva.³⁶

För det andra kunde man tycka att vi borde kunna komma överens om en *metod för att lösa moraliska problem* om det nu funnes moraliska fakta som var oberoende av oss människor.³⁷

Men vi har hittills inte kunnat komma överens om någon sådan metod. Det är ju t.ex. tydligt att deontologer och konsekventialister inte kan komma överens om konsekvensers relevans i moralisk analys. Det är visserligen sant att vissa drag hos den moraliska analysen skulle förklaras bäst med hänvisning till att det finns moraliska fakta som är oberoende av oss

³⁴ För mera om moralisk realism och antirealism, inklusive "mind-independence," se David O. Brink, *Moral Realism and the Foundation of Ethics* Ch. 2 (1989).

³⁵ Detta har noterats av ett antal författare. Se t.ex. Harman, *Moral Relativism*, *supra* not 8, s. 8-11; John Mackie *Ethics* 36-8 (1976).

³⁶ Mackie, *Ethics*, *supra* not 15, s. 36. See also Harman, *Moral Relativism*, *supra* not 8, s. 8-11.

³⁷ Se Jeremy Waldron, *The Irrelevance of Moral Objectivity*, *Natural Law Theory* 158 171-6 (Robert P. George red. 1992).

människor,³⁸ men vi måste ändå inse att vi inte har kunnat komma överens om någon metod för att lösa moraliska problem. Och detta är ett gott skäl till att tvivla på det finns några moraliska fakta som är oberoende av oss människor.

För det tredje verkar moraliska realister inte kunna förklara att moraliska omdömen står i ett intimt samband med moralisk *motivation*.³⁹ Tanken är här att *övertygelser* (beliefs) – till skillnad från önskningar – saknar förmåga att motivera och att detta innebär att moraliska realister – som menar att moraliska omdömen uttrycker övertygelser om moraliska fakta som är oberoende av oss människor – inte kan förklara motivationsaspekten hos moraliska omdömen.

Tanken att moraliska omdömen är intimt förknippade med moralisk motivation brukar kallas *internalism* och kan utvecklas på lite olika sätt. Den är dock alltid kontroversiell.⁴⁰ Kritiker invänder bland annat att internalister inte kan förklara förekomsten av så kallade *amoralister*, d.v.s. personer som helt enkelt struntar i moralens krav.⁴¹ Mot detta har internalister invänt att den som säger t.ex. att man bör hålla sina löften och sedan tillägger att han inte bryr sig om detta, inte har fällt ett (riktigt) moraliskt omdöme.⁴²

Det sagda är dock inte oproblematiskt. Internalism-invändningen mot moralisk realism tycks vara lika tillämplig på den typ av moralisk antirealism, som kallas *konstruktivism*.

Konstruktivister – som menar att moraliska omdömen uttrycker övertygelser (beliefs) om moraliska fakta som är beroende av oss människor – kan inte förklara motivationsaspekten

³⁸ För mera om detta ämne, se Brink, *Moral Realism*, *supra* not 14, s. 23-5; Michael Smith, *The Moral Problem* 5-6 (1994).

³⁹ För en diskussion av denna typ av kritik av moralisk realism, se Brink, *Moral Realism*, *supra* not 14, kap. 3.

⁴⁰ Medan ett antal prominenta moralfilosofer accepterar någon form av internalism, förkastas denna av ett antal lika prominenta moralfilosofer. Bland andra de följande accepterar någon form av internalism: Simon Blackburn, *Spreading the Word* 188 (1984); R. M. Hare, *The Language of Morals* (1952); Thomas Nagel, *The Possibility of Altruism* 7 (1970); Smith, *The Moral Problem*, *supra* not 18, kap. 3; Charles Leslie Stevenson, *The Emotive Meaning of Ethical Terms*, 46 *Mind* 14, 16 (1937). Som exempel på moralfilosofer som inte accepterar internalism kan bland andra de följande nämnas: Brink, *Moral Realism*, *supra* not 14, kap. 3; William Frankena, *Obligation and Motivation in Recent Moral Philosophy*, *Essays on Moral Philosophy* 40 (A. I. Melden red. 1958).

⁴¹ Brink, *Moral Realism*, *supra* not 14, s. 46-9.

⁴² Se Smith, *The Moral Problem*, *supra* not 18, s. 66-71.

hos moraliska omdömen bättre än moraliska realister. Men invändningen är förstås inte tillämplig på non-kognitivistiska teorier, eftersom dessa innebär att moraliska omdömen inte uttrycker övertygelser (beliefs) över huvud taget, utan i stället uttrycker känslor, preferenser, attityder osv.

Medan dessa överväganden stöder moralisk antirealism, med det undantag som just nämnts, ger de endast indirekt stöd för metaetisk relativism. Anledningen är att de båda huvudtyperna av moralisk antirealism – non-kognitivism och konstruktivism – uppträder dels i relativistisk, dels i icke-relativistisk skepnad.⁴³ Men enligt min mening leder båda typerna av antirealism på ett naturligt sätt till metaetisk relativism, eftersom båda innebär att moraliska rättigheter och skyldigheter är avhängiga människors attityder och preferenser, vilka brukar variera en hel del. Det vanligaste sättet för moraliska antirealister att undvika metaetisk relativism är att säga att moraliska rättigheter och skyldigheter på något sätt beror på vad en *rationell agent* skulle välja att säga eller göra.⁴⁴ Det är dock inte uppenbart vilken teori om rationalitet som är den riktiga.⁴⁵

Metaetisk relativism och tolerans

Jag sade i inledningen att många tycks anse att det föreligger ett nödvändigt samband mellan metaetisk relativism å ena sidan och tolerans av andras moraliska uppfattningar å den andra. Jag skall här anta att *A* tolererar *B*:s moraliska uppfattning *X* om *A* anser att *X* är moraliskt

⁴³ För en kortfattad diskussion av non-kognitivistisk relativism, se T. M. Scanlon, *Fear of Relativism*, *supra* not 13, s. 143-4. Se också Mark van Roojen, *Moral Cognitivism vs. Non-Cognitivism*, The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2005 Edition), Edward N. Zalta (ed.), forthcoming URL = <http://plato.stanford.edu/archives/win2005/entries/moral-cognitivism/>.

⁴⁴ Se t.ex. David Gauthier, *Morals by Agreement* kap. 1 (1986); John Rawls, *A Theory of Justice* kap. 3 (1971).

⁴⁵ Svårigheterna illustreras väl av John Harsanyi's kritik av John Rawls användning av maximinprincipen för rationella val i den så kallade ursprungspositionen. Se John C. Harsanyi, *Can the Maximin Principle Serve as a Basis for Morality? A Critique of John Rawls' Theory*, 69:2 The American Political Science Review 594 (1975). Rawls' ursprungliga diskussion av maximinprincipen återfinns i Rawls, TJ, *supra* not 24, s. 152-7 (1971). Se också John Rawls, *Some Reasons for the Maximin Criterion*, 64:2 The American Economic Review 141 (1974).

orätt, A har möjlighet att invända mot X, A vågar invända mot X, A inte lider av viljesvaghet (weakness of will) osv., men A ändå inte vill invända mot X.⁴⁶

För det första är det tydligt att inte någon form av metaetisk relativism implicerar logiskt någon toleransprincip. Anledningen är att metaetisk relativism är en andra ordningens, deskriptiv teori, inte en första ordningens, normativ teori, och att en uppsättning rent faktuella premisser inte implicerar logiskt något värdeomdöme eller någon norm. Det är också så att även om metaetisk relativism implicerade logiskt en toleransprincip, så skulle inte denna princip kunna vara universellt, utan bara relativt giltig. För om den metaetiska relativismen är sann, så kan det inte finnas några universellt giltiga moraliska normer.

Man kunde dock invända att en kombination av metaetisk relativism och en normativ princip, enligt vilken man bör avhålla sig från att lägga sig i andra människors handlande såvida man inte kan rättfärdiga sitt eget handlande för dem, skulle kunna visa att man bör vara tolerant. Denna idé har framförts av David Wong. Chris Gowans återger Wongs argument på följande sätt:

Perhaps the conjunction of *MMR* [meta-ethical relativism] and an ethical principle could give us a reason for tolerance we would not have on the basis of the ethical principle alone. Such an approach has been proposed by Wong ... the principle is, roughly speaking, that we should not interfere with people unless we can justify this interference to them (if they were rational and well-informed in relevant respects). Wong calls this “the justification principle.” Of course, it is already a tolerance principle of sorts. The idea is that it gains broader scope if *MMR* is correct.⁴⁷

Detta innebär dock inte att metaetisk relativism påbjuder eller annars leder till tolerans, eftersom principen i fråga inte ingår i den metaetiska relativismen. Till detta kommer att principen endast kan vara relativt – inte universellt – giltig om den metaetiska relativismen är en sann teori.

⁴⁶ För en diskussion av innebörder av termen ‘tolerans’, se Geoffrey Harrison, *Relativism and Tolerance*, *Moral Relativism*, *supra* not 8, s. 229, 234-5.

⁴⁷ Chris Gowans, *Moral Relativism*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy 2004* (Spring Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/spr2004/entries/moral-relativism/>>. Jag citerar Gowans artikel eftersom jag inte har fått tag i Wongs bok.

Men inte desto mindre menar vissa författare att metaetisk relativism sannolikt leder till moralisk tolerans. Gustav Radbruch uttrycker saken på följande sätt:

Relativism, which teaches that no political view is demonstrable – and none refutable – is *apt to counteract* that self-righteousness which is usual in our political controversies: if no partisan view is demonstrable, each view is to be fought from the standpoint of an opposite view; yet if none is refutable either, each is to be respected even from the standpoint of the adverse view. Thus relativism teaches both determination in one's own attitude and justice toward that of another.⁴⁸

Radbruch förklarar dock inte *varför* metaetisk relativism skulle leda till moralisk tolerans, utan hävdar helt enkelt att varje teori måste respekteras om inte någon teori kan visas vara felaktig. Geoffrey Harrison menar att de som anser att det föreligger ett nödvändigt samband mellan metaetisk relativism och moralisk tolerans anser att tolerans skulle vara det förnuftiga (sensible) och rättvisa (fair) alternativet i en situation där ingen av parterna kan visa att hans egen teori är sannare eller giltigare än någon annan teori.⁴⁹ Anledningen till att tolerans skulle vara *förnuftigt* är att det skulle hjälpa oss att undvika ett Hobbes-scenario (ett allas krig mot alla) och anledningen till att det skulle vara *rättvist* är att ingen av parterna slutgiltigt kan visa att hans teori är sannare eller giltigare än de andras teorier. Harrison tillägger att vi inte rimligen kan betrakta våra moraliska opponenter som avsiktligt onda, eftersom de flesta av oss accepterar de moraliska uppfattningar som våra föräldrar och lärare och vårt samhälle förmedlat till oss.⁵⁰

Detta innebär dock inte att metaetisk relativism leder till tolerans. Harrison kan förstås ha rätt i att tolerans skulle vara förnuftigt om det vore det enda sättet att undvika ett Hobbes-scenario. Men detsamma kunde sägas om en situation i vilken moralisk realism är den sanna metaetiska teorin – åtminstone om vi antar att vi inte kunde *visa* våra moraliska opponenter att vi har rätt. Jag kan inte heller se att rättvisan kräver tolerans i en situation där ingen av parterna kan visa att han har rätt och inte heller varför ingen av parterna skulle ha rätt att

⁴⁸ Gustav Radbruch, *Legal Philosophy*, in *The Legal Philosophies of Lask, Radbruch, and Dabin* 43, 48 (Edwin W. Patterson red. 1950). (Min kursivering) Påståendet om relativism och demokrati återfinns på samma sida.

⁴⁹ Harrison, *Relativism and Tolerance*, *supra* not 26, s. 232.

⁵⁰ A.a. s. 233.

tvinga på motparten sin uppfattning om vad som är rätt och riktigt. Detta senare påstående framstår som helt ogrundat! Jag drar den slutsatsen att Harrisons argumentation inte lägger något viktigt till Radbruchs påstående om respekt.

Det är värt att notera att det finns ytterligare en anledning att avvisa påståendet att det föreligger ett nödvändigt samband mellan metaetisk relativism och tolerans. Geoffrey Harrison påpekar att påståendet att det ena moraliska systemet är ”lika bra som” det andra eller, som jag uttryckte saken ovan, att ”inget moraliskt normsystem är sannare eller giltigare än något annat,” är tvetydigt: det kan ges en moralisk likaväl som en icke-moralisk tolkning.⁵¹ Om vi ger ”lika bra som” en icke-moralisk tolkning, så kan vi inte nå en moralisk slutsats (om tolerans eller något annat), såvida vi inte lägger till en moralisk premiss. Om vi ger ”lika bra som” en moralisk tolkning, så kan vi nå en moralisk slutsats (om tolerans eller något annat). Men den moraliska tolkningen är problematisk. Det verkar t.ex. som om det vore såväl logiskt som psykologiskt omöjligt att anse att *ens egen* moraliska teori inte är moraliskt bättre än någon annan moralisk teori. Som Harrison uttrycker saken, detta är ett moraliskt omdöme som ingen deltagare i det moraliska spelet (eller den moraliska praktiken) – till skillnad från den som observerar det moraliska spelet – någonsin kunde fälla:

It is true that we could understand a man who said, “All moralities apart from mine are equally good ... But if he said, “All moralities including mine are equally good,” we should be at a loss. Could, for example, a Christian who admitted that other religious/moral positions were just as good as Christianity still be regarded as a Christian? I think not, in that adopting a morality will necessarily involve rejecting at least some aspects of any rival doctrine which is not compatible with one’s own.⁵²

Jag menar att Harrisons argumentation är övertygande: Den moraliska tolkningen måste avvisas, eftersom det tycks vara såväl logiskt som psykologiskt omöjligt att anse att *ens egen* moraliska teori inte är moraliskt bättre än andra moraliska teorier. Detta innebär att den icke-moraliska tolkningen kvarstår, men denna kan alltså inte stödja en normativ toleransprincip.

⁵¹ Harrison, *Relativism and Tolerance*, *supra* not 26, s. 240.

⁵² A.a. s. 240. See also Betsy Postow, *Dishonest Relativism*, *Moral Relativism*, *supra* not 7, s. 123; Hye-Kyung Kim & Michael Wreen, *Relativism, Absolutism, and Tolerance*, 34:4 *Metaphilosophy* 447, 456-7 (2003).

Men det verkar som om den svårighet Harrison pekar på leder till ännu värre problem: Om det är logiskt såväl som psykologiskt omöjligt att anse att ens egen moraliska teori inte är moraliskt bättre än andra moraliska teorier, d.v.s. om det är omöjligt att omfatta en första ordningens moralteori och kombinera denna med metaetisk relativism, så måste vi dra den slutsatsen att en moralisk agent, en deltagare i det moraliska spelet, inte kan vara en metaetisk relativist.⁵³ Och detta tycks innebära att metaetisk relativism är på något sätt *självförstörande*. Jag tror dock inte att denna svårighet underminerar teorin. Den viktiga frågan är nämligen inte huruvida en *agent* kan vara metaetisk relativist, utan huruvida teorin är sann eller i vart fall försvarbar teori. Teorin hör med andra ord hemma på *observationsnivån*, inte på agentnivån.

Metaetisk relativism och moraliska övervägandens betydelse

Thomas Scanlon diskuterar möjligheten att metaetisk relativism underminerar moraliska övervägandens betydelse. Han noterar att en person som accepterar metaetisk relativism och som också anser att det nazisterna gjorde var fruktansvärt, måste erkänna att det kan tänkas att det finns ett moraliskt normsystem enligt vilket det nazisterna gjorde inte var orätt över huvudet. Scanlon uttrycker det på följande sätt:

This second reason [for fearing relativism] is grounded in the confidence we have or would like to have in our condemnations of wrongful conduct and of those who engage in it. For example, when Gilbert Harman told us that “ought to do” judgments do not apply to people who lack the relevant reasons, and that we therefore cannot say that it was wrong of Hitler to murder Jews or that he ought not to have done it ... this claim seemed to deprive us of something important. It does this even if we believe that the thought that he was behaving wrongly, in the sense that we want to preserve, would not influence Hitler or others like him at all. What relativism threatens to deprive us of in such a case is ... I would suggest, the sense that our condemnation of certain actions is legitimate and justified.⁵⁴

⁵³ Stanley Fish har gjort en liknande iakttagelse. Se Stanley Fish, *Is There a text in This Class?* 319 (1980).

⁵⁴ Scanlon, *Fear of Relativism*, *supra* not 11, s. 148. (Fotnot utelämnad)

Vi ser att Scanlon (i) anlägger agentens perspektiv och (ii) förutsätter att det är logiskt och psykologiskt möjligt för en agent att kombinera en tro på metaetisk relativism med en första ordningens moralisk teori. Men båda dessa antaganden är, som vi har sett, problematiska. För det första är den viktiga frågan inte huruvida en moralisk *agent* kan vara metaetisk relativist, utan huruvida metaetisk relativism är en sann eller åtminstone en försvarbar teori. För det andra är det så att även om vi för resonemangets skull antar att den viktiga frågan är huruvida en moralisk agent kan vara metaetisk relativist, så kan vi invända mot Scanlons resonemang att om agenten inte tror (och inte kan tro) att hans egen teori är moraliskt bättre än andra moraliska teorier, inklusive nazisternas teori, så skulle han inte störas av insikten att nazisternas handlingar skulle kunna försvaras i ljuset av nazisternas teori. Jag menar, om agenten inte anser att hans teori är moraliskt bättre än nazisternas teori, varför skulle han då vilja kritisera nazisternas teori över huvud taget?

Vi bör hur som helst observera att även om Scanlon har rätt när han påstår att metaetisk relativism underminerar moraliska övervägandens betydelse, så innebär inte detta att han har visat att metaetisk relativism är en falsk teori. Som Scanlon själv framhåller så försöker han förklara varför människor *fruktar* metaetisk relativism, inte att (eller varför) den är felaktig.

Kulturrelativismens förutsättningar

Jag har hävdat att metaetisk relativism inte leder till moralisk tolerans och att den inte underminerar moraliska övervägandens betydelse. Men om detta stämmer, så kan man undra om den metaetiska relativismens sanning eller försvarbarhet verkligen är relevant för de normativa frågor som tycks stå i centrum för debatten mellan universalister och kulturrelativister, som t.ex. frågan om man bör upprätthålla de folkrättsliga reglerna för mänskliga rättigheter eller om man i stället bör tolerera (vad man uppfattar som) kränkningar av de mänskliga rättigheterna.

Min uppfattning är alltså (se inledningen) att den metaetiska relativismens sanning eller försvarbarhet saknar relevans för dessa frågor. Varför har deltagarna i den ovan nämnda debatten motsatt uppfattning? Gyuora Binder menar att de utgår från att moraliska värden är avhängiga enskilda, avgränsade kulturer, inte kultur som sådan.⁵⁵ Binder menar närmare bestämt att debattdeltagarna felaktigt utgår från att den post-koloniala staten hänger samman med en avgränsad kultur när den i själva verket inte gör det och att de därför felaktigt utgår

⁵⁵ Binder, *Cultural Relativism*, *supra* not 1, at 218.

från att det finns en kultur som kan kränkas av dem som upprätthåller de folkrättsliga reglerna om mänskliga rättigheter när det i själva verket inte finns någon sådan kultur. Om Binder har rätt så föreligger helt enkelt inte förutsättningarna för kulturrelativism, något som innebär att tolerans inte längre är en viktig fråga. Och detta betyder i sin tur att den metaetiska relativismens sanning eller försvarbarhet inte längre har någon relevans för de normativa frågor som står i centrum för debatten. Binder når alltså samma slutsats som jag gör, men med en annan argumentation.

Att upprätthålla de folkrättsliga reglerna om mänskliga rättigheter

Jag har hävdad att den metaetiska relativismens sanning eller försvarbarhet saknar relevans för frågan huruvida man bör upprätthålla de folkrättsliga reglerna om mänskliga rättigheter i allmänhet eller i det enskilda fallet, eftersom metaetisk relativism varken implicerar logiskt någon toleransprincip eller leder till tolerans på något annat sätt. Jag skulle vilja tillägga att varken metaetisk relativism eller universalism skulle kunna avgöra huruvida vi bör upprätthålla de folkrättsliga reglerna om mänskliga rättigheter i allmänhet eller i det enskilda fallet. Anledningen är att det finns ett antal moralisk-politiska överväganden – som t.ex. värdet av statssuveränitet och statligt självbestämmande – som tenderar att påverka sådana beslut. Huruvida man bör välja upprätthållande eller tolerans i det enskilda fallet kan bland annat bero på hur allvarlig överträdelsen är, huruvida den skyldige varnats av det internationella samfundet och om förutsättningar för framgångsrikt upprätthållande är för handen.

Albert målares kvinnobilder och det personliga

Anna Nilsén

En fråga som man ibland ställer sig, när man bekantat sig med bildspråket i medeltida kyrkmålningar, är om man kan skymta något i denna konst av konstnärens egen person, hans personliga preferenser eller ställningstaganden. Mestadels måste svaret bli nekande. I medeltidens didaktiska och pedagogiskt kontrastrika bildvärld letar man oftast förgäves efter mer subtila, psykologiska nyanser i människoframställningarna. I *Lucidarius*, en vida spridd skrift, där en pedagogiskt lärorik konversation utspelar sig mellan Magistern och Discipeln frågar den senare sin mästare hur man kan veta vilka människor som är goda respektive onda. Magistern vet svaret. De goda är *blidhe j sin anlith*, men de onda är *altidh grymj ok oblidhe j anlithit*.⁵⁶ Denna syn på hur ondska eller godhet återspeglar sig i människors ansikten präglade de flesta medeltida målares personkaraktistik. Albert utgör inget undantag, men någon gång kan vi ana, att han velat skildra något mera än det gängse uttrycket. Psykologiska nyanser är som sagt sällsynta, men förekommer någon enstaka gång. Man finner t ex bland målningarna i Hattula kyrka i Finland (1510-talet) en anmärkningsvärd och rörande bild av en ångerfull och gråtande Kain inför Gud efter mordet på Abel, en från konventionen helt avvikande och såvitt känt unik kainframställning, som vittnar om personligt engagemang och kan ha haft en för målaren eller stiftaren speciell betydelse.⁵⁷

Det skall nedan handla om den variation i uttryck eller utförande som man kan se i Albert målares bilder, beroende på vem som avbildas, samt om man kan skymta något av konstnärens egen person och kynne bakom verket. Vi skall här begränsa oss till målarens bilder av kvinnor, även om det kunde ha varit av intresse med en mera generell studie av hans verk utifrån nämnda utgångspunkter.

Det skall redan nu noteras, att det framför allt är de heliga gestalterna som är av intresse liksom övriga ”goda” personer. Det är i dylika framställningar man någon gång kan finna mer subtila nyanser i skildringen, dvs sådana som uttrycker djupare liggande känslor än de generella uttrycken för vrede, glädje, ondska, godhet etc, för vilka det finns uråldriga konventioner i form av mimik och gestik.⁵⁸ Liksom nästan alltid i den medeltida kyrkokonsten är det i Alberts verk ont om skildringar av ordinära personer, sådana utan

⁵⁶ *Svenska kyrkobrök*, 198.

⁵⁷ Nilsén 1986, 286, fig 193.

⁵⁸ Nilsén 1994, *passim*.

speciell dignitet, och när dylika förekommer är uttrycket vanligen reducerat till konventionell gestik och mimik (fig 1). De framställningar som intresserar oss i detta sammanhang är sålunda mariamotiv av olika slag samt kvinnliga helgon av varierande kategorier: jungfrur, änkor, heliga botgörerskor osv. Endast flyktigt berörs andra kvinnobilder.

Mer än en faktor spelar roll för motivval och utförande. En avgörande sådan är måttet av självständighet hos konstnären i förhållande till förlagor, beställarens önskemål och teologisk sakkunskap.⁵⁹ När det gäller komponerandet av målningssviternas innehåll, kan man nog räkna med att Albert målare med sin omfattande verksamhet och erfarenhet kunde upprätta förslag till bildprogram för den som så önskade.⁶⁰

Det finns ingen anledning att här göra en fullständig genomgång av de kvinnomotiv som förekommer hos Albert, men en viss uppfattning om de utvalda motiven och deras förhållande till materialet som helhet kan vara på sin plats. Materialet utgörs i detta fall av de senmedeltida kalkmålningarna i Mälarlandskapen och Finland.⁶¹

Jungfru Maria i Albert målares bildsviter

Mariamotiven intar vid sidan av passionsmotiven en betydande plats i Alberts verk. Dessa båda motivkategorier hänger intimt samman och har att göra med senmedeltidens allt större betoning på det eucharistiska momentet i gudstjänsten. Betecknande nog placerar Albert mariamotiven och Jesu födelsehistoria företrädesvis i altarrummet, eftersom dessa motiv i själva verket utgör berättelsen om inkarnationen och därmed till innehållet hör intimt ihop med mässan.⁶²

Av sviterna med Marie död och himmelsfärd har Albert målat inemot två tredjedelar av hela materialet och i fråga om Marie kröning närmare en tredjedel. Kröningen är det vanligaste bland de mariaförhärligande motiven också rent generellt.⁶³ För skildringen av detta motiv

⁵⁹ Om beställningssituationen, se Nilsén 1986, 514f samt vad gäller uppgifter om kända eller tänkbara stiftare till kalkmålningar i enskilda kyrkor, *ibid* ss 223–240.

⁶⁰ Jfr Cornell. H., Wallin, S. (CW) 1972, 9f, 24f, 52–58, eller Nilsén 1986, 276, 496, 514.

⁶¹ Nilsén 1986. Materialet omfattade 135 bildsviter tillkomna mellan åren 1400–1534 av mycket varierande bevarandegrad, flertalet i Sverige, endast sexton i Finland.

⁶² CW 1972, 56, Banning 1978 och 1980, *passim*. Nilsén 1986, 314, 320–326, 377f, 496.

⁶³ Härdelin 2005, 421, not 101, anser, à propos detta motiv i Floda, att det av tidigare forskning "oegentligt" benämnts Marie kröning och att det i själva verket rör sig om "en bild av Himladrottningen". Visst är det en bild av himladrottningen, men inte bara. Det är en bild av hennes upphöjelse genom Kristus, understruken genom hans gest mot kronan. Utöver kröningsbilden finns andra mariaförhärligande motiv, och för att skilja denna bildtyp från övriga har konsthistorien valt att precisera vilken som avses, dvs Marie kröning, Coronation of Mary, Krönung der Maria, Couronnement de la Vierge etc. De gammaltestamentliga förebilderna för Marie

har Albert hållit sig till en modell som förekom redan på 1300-talet, inte minst inom Tyska orden (fig 2). Den skulle dock under senare delen av 1400-talet komma att alltmer ersättas med den variant av motivet där Treenigheten kröner Maria.⁶⁴ Albert kom dock aldrig att tillämpa denna utan följde tämligen nära den inarbetade versionen, den som han kände från *Biblia pauperum*.

I de hittills nämnda bildkategorierna förekommer varken hos Albert eller andra målare några försök till individualisering eller fördjupning, t ex i fråga om stämning eller religiöst uttryck. Bilderna berättar rakt upp och ned om händelser och gestalter och står liksom jämförbara framställningar mer för religiösa idéer som samverkar till karaktären på de enskilda bildprogrammen än som nära skildringar av de avbildade individerna. Däremot utgör varje bildprogram en individ. I det undersökta materialet finns inte två bildprogram som kan betecknas som identiska till sin sammansättning.⁶⁵ Det är sålunda ofta placeringen och kontexten som avgör hur en enskild bild skall tolkas, dvs vilken aspekt på ett motiv programgivaren velat framhäva.⁶⁶

Oskyldiga jungfrur och dygderika änkor

Direkt monotona till uttrycket ter sig helgonen mestadels både hos Albert och andra målare. Det förefaller som om målarna generellt sett behandlat de enskilda helgongestalterna en smula summariskt. Det ena helgonet liknar oftast det andra. Vanligen är det endast attributen som skiljer dem åt. Kanske överläts fabrikationen av dessa nödvändiga ingredienser i bildprogrammen till medhjälpare. Hos Albert är de kvinnliga helgonen unga och slanka med gotiskt överdriven längd, särskilt vad gäller underkroppen. De representerar liksom de flesta av hans kvinnofigurer ett tidsideal. I något fall kan man se att Albert lagt ned lite mer möda än vanligt, och då gäller det oftast skildringen av håret. I västmanländska Kumla, t ex, har Albert i det västliga av kyrkans två valv avbildat de fyra huvudjungfrurna, bland dem Margareta med

kröning brukar vara bilderna med Esters upphöjelse genom Ahasverus och Salomo upphöjande sin mor Batseba att dela tron med honom. Båda exemplen understryker, att det är själva upphöjelsemomentet som avses och framhäver den synnerliga nåd som tillkom Maria. Bildsammanställningen är för Alberts del hämtad från *Biblia pauperum*. De båda förebilderna ur GT förekommer hos Albert, t ex i Danmark och Vänge nära Uppsala. Albert har sin vana trogen placerat GT-motiven där de får rum. Men bilden av Marie kröning återfinns alltid på förnäm plats i något av de östligaste valven.

⁶⁴ Bild i Nilsén 1983, 313.

⁶⁵ Nilsén 1986, 463.

⁶⁶ Nilsén 1986, 247f, 458–63.

sitt kännetecken draken och Dorotea med sin blomsterkorg,⁶⁷ båda jungfrurna med svallande, gyllne hårmassor (fig 3). Lägg märke till glansen på håret och med vilken inlevelse konstnären förmedlar upplevelsen av hur det skulle vara att röra vid det! Tungt, tätt, silkgigt! Man anar den sensuella känsla som styr hans pensel. Vi kan också konstatera, att bilden av dessa helgon skiljer sig från de mer stereotypa helgonskildringarna på annat sätt. Margareta visas här med draken i ledband, uppslagen bok och docerande gestik. Här har Albert givit ett genremässigt liv åt scenen. Men man kan gissa, att också det större utrymmet i valvkappan inspirerat hans konstnärsgenius att utbrodera motivet en smula. Merparten av helgonbilderna i Alberts målningssviter var annars hänvisade till det mer begränsade utrymmet på en pelare. Ett helgon som vanligen målats med stor omsorg och givits en förnäm placering i Alberts bildsviter är Sankta Anna, oftast i koret eller på en pelare mellan kor och långhus, vänd mot allmänhetens del av kyrkan. Av förekommande arton exempel i materialet har Albert målat en tredjedel. Anna, tidigast vördad inom den östliga delen av kristenheten och enligt legenden jungfru Marias moder, kom mot slutet av medeltiden med den successivt stegrade mariakulten att bli ett mycket viktigt helgon också i väst. Om Maria var helig måste ju hennes mor också vara det, så förefaller man ha resonerat.⁶⁸ Ett mera personligt skäl till Annas framskjutna placering kan vara, att målarens maka hette så och att han velat hedra henne. Samtliga annabilder av Alberts hand visar en relativt ung kvinna och inte, som så ofta är fallet, en matrona. Ett välbevarat exempel finns i Sala landskyrka (fig 4).⁶⁹

Heliga synderskor

⁶⁷ Margaretas legend berättar, att en jättestor drake sökte äta upp den fängslade Margareta, som dock underkuvade odjuret med korstecknet. Enligt en annan version slukade draken Margareta men sprack, då helgonet gjorde korstecknet inne i dess buk. Båda versionerna förekommer i bild. Alberts bild följer den förstnämnda versionen av legenden och visar den tuktrade draken i hennes ledband. – Enligt Doroteas legend uppenbarade sig Kristus vid hennes avrättning i gestalt av en liten gosse med en korg innehållande de himmelska blomster och frukter som en av hennes häcklare bett henne skicka honom, när hon kom till himmelen, en episod som för alla närvarande visade hennes helighet.

⁶⁸ Kulten av Anna skapade så småningom en helig moder också åt Anna, Emerentiana. Någon kult av Emerentiana jämförbar med annakulten blev det dock inte. Se *Lexikon der Marienkunde*, bd 1, Regensburg 1967, 232. En utförlig genomgång av annakulten med dess rika flora av motiv ges i Kleinschmidt 1930. Marita Lindgren-Fridell 1941, *passim*, behandlar det stamträd som visar Marias härstamning från Anna och Joakim. Annakultens andliga bakgrund och olika nyanser diskuteras i Nilsén 1987:1. Bland relativt nyligen utgivna arbeten om Anna kan nämnas Virginia Nixons *Mary's Mother. Saint Anne in Late Medieval Europe*, 2004.

⁶⁹ Av Alberts hand finns totalt sex annabilder bevarade, nämligen i Almunge, Dalby (Nilsén 1986, fig 11), Härnevi och Åkerby i Uppland samt förutom den nämnda i Sala, Västmanland, en i Vadsbro, Södermanland.

I helgonskaran finner vi inte bara oskyldiga jungfrur och dygderika änkor utan också heliga, botgörande synderskor som Maria Magdalena.⁷⁰ Magdalena var under senmedeltiden ett av de populäraste helgonen och har så förblivit genom tiderna. Idén om den ångrande synderskan som belönas med ett rikt mått av nåd svarade mot ett behov hos en from men syndig mänsklighet. Magdalena utgör i själva verket en syntes av ett flertal synderskor som omtalas i evangelierna. Hennes popularitet i konstnärliga sammanhang torde grunda sig på att hennes person erbjöd ett tillfälle att i en och samma gestalt uttrycka å ena sidan helighet, å den andra frestande skönhet och sensualitet.

Leonardo (1452–1519) var en något yngre samtida till Albert, ständigt aktuell men i skrivande stund (hösten 2005) kanske mer än vanligt på grund av en magnifik magdalenabild, som än attribuerats till honom själv, än till hans elev Giampietrino men som just nu tillskrivs mästaren själv (fig 5). Frågan om Leonardo har målat bilden eller inte förbigås i detta sammanhang. Vi tillskriver den för enkelhetens skull Leonardo, även om attributionen fortfarande inte kan anses med säkerhet fastställd. Det som intresserar oss här är att den, om dateringen till tidigt 1500-tal är korrekt, tillkommit relativt kort efter Alberts verksamhetstid.⁷¹

Den omdiskuterade bildens magdalenagestalt framstår för betraktaren som en blandning av andlighet och sensualitet, dock i olika stora doser och med tonvikt på den sistnämnda egenskapen. Målningens sensuella uttryck är beroende av flera faktorer, inte bara den så ostentativt presenterade nakenheten utan kanske ännu mer den mjukt modellerade gestalten och den tunna slöjan, höjd som för att skyla men som i stället drar blickarna till sig och förstärker intrycket av mjuk hud. Den sensuella karaktären framhävs också genom mantelns välberäknade drapering och – inte minst – dess sinnligt röda färg. Det andliga – finns det alls i denna bild, och vari består det i så fall? Kanske i huvudets närmast vemodiga lutning, de milda anletsdragen och blicken som söker sig mot något fjärran, kanske också i kontrasten mellan synderskans varmt skildrade gestalt och bakgrundens kyliga ödslighet, som kompromisslöst utlämnar henne åt betraktarens blick. Ingen gloria påminner om helgonvärdigheten.

Norr om Alperna rådde andra konstnärliga ideal, och så långt som till Sverige skulle den nya synen på människan inte nå under Alberts levnad. Här var medeltidens uppfattning av

⁷⁰ Enligt *Fornsvenskt legendarium*, 271, levde Maria Magdalena med Guds nåd trettio år i den torraste av öknar utan lekamlig föda.

⁷¹ Leonardoforskaren Carlo Pedretti anser, att den skulle kunna vara ett verk av Leonardo själv, tillkommet några år före hans död. Se *Svenska Dagbladet* 050923, notisen "Mästerverk?" Albert målare anses ha avlidit år 1509 eller kort därefter.

människan med hennes begränsade intresse för människokroppens fysiska gestaltning ännu förhärskande. Bilder som den nyss beskrivna Magdalena var inte tänkbara. Konstnärer som Albert skildrar då och då kvinnlig nakenhet, men resultatet blir en nakenhet utan sinnlighet, utan fysisk påtaglighet.⁷² Mestadels framstår uttrycket i dessa försök som dekorativt mera än sensuellt. Så är till exempel fallet med Alberts bild av sjöjungfrun i Härnevi, glad och näpen med sin piggt svängda fiskstjärt (fig 6). Sirenen anspelar här liksom både förr och senare på förförelse och erotik, men det konstnärliga utförandet förmedlar inte något intryck av syndfullhet, även om man kan finna hennes ungflickskropp välformad. Albert har dock gjort sitt bästa för att begåva henne med sköna lockar. Den roll som sjöjungfrun i Härnevi spelar är framför allt symbolisk, och den har av Albert, sannolikt med glimten i ögat, placerats i en krets av vörtnadsvärda, gamla profeter.

Också Albert har målat Magdalena. Av de tjugoen bilder som totalt finns i det här aktuella materialet av Magdalena i fotsid klädnad och huvudlin, stående med oljekrus i hand – hennes speciella kännemärke – har Albert målat två – inget imponerande antal. Men av dem som föreställer den nakna Magdalena iförd endast sitt hår (fig 7) har Albert målat alla sex. Denna version av Magdalena spelade en viktig roll i Alberts bildprogram, samtidigt som den gav honom möjlighet att få måla ett praktfullt hår.

Magdalena blir allt vanligare mot slutet av medeltiden. Inom det undersökta materialet är endast fyra av de totalt tjugosju magdalenaframställningarna tillkomna före 1470. Detta förhållande kan ha att göra med den förändring i synen på botsakramentet som ägde rum århundradena före reformationen under inflytande från nominalismen, som hävdade viljans frihet och därmed lade ett större ansvar på den enskilde att i livstiden sörja för sitt öde i livet efter detta.⁷³ Magdalena var bland helgonen den främsta förebilden i fråga om ånger och bot. I Almunge, Uppland, som målats av Albert på 1480-talet, finns ett bildprogram som i hög grad handlar om hur syndaren kan få nåd genom uppriktig ånger och bot. Där ses i det medeltida korvalvets västra valvkappa inte bara Magdalena utan också den enda bilden av Maria Egyptica, en botgörerska som i mångt och mycket påminner om Magdalena och här

⁷² Jfr Liepe 2003, 14, 204.

⁷³ Se t ex Gallén 1957, sp. 285: "Senmedeltiden hade en benägenhet att med de nominalistiska teologerna (dock icke Duns Scotus) tolka biktpåbudet rigoröst, med en motsvarande stark betoning av samvetsrannsakingen" samt Kilström 1958, 114, 130–35. Den beskrivna utvecklingen gynnade också handeln med avlat.

framställs i det ögonblick då hon löses från sin synd.⁷⁴ Bland välkända synderskor möter vi i denna målningssvit också äktenskapsbryterskan (Joh. 8: 2–11).⁷⁵

Bilden av den himmelsfarande Magdalena (fig 7) visar henne iklädd endast sitt hår på väg upp ”genom himlarna” för att lyssna till änglasång och himmelsk gamman. Enligt legenden förunnades det henne nämligen, att sju gånger dagligen lyftas av änglar så högt upp i vädret, att hon kunde njuta av deras ljuvliga sång med sina ”lekamliga öron”.⁷⁶ Hennes hår är i Floda och Almunge lika strategiskt draperat som manteln i Leonardos bild av helgonet. Dock är det här fråga om en påtagligt kysk nakenhet, jämfört med Leonardos version. Vi bör emellertid vid jämförelsen ta hänsyn till att situationen är väsensskild. I den förmodade leonardomålningen ligger tonvikten på den erotiskt pikanta föreningen av idén om synderskan med den om helgonet. Otvivelaktigt finns det dock mer av synderskan i bilden än av helgonet. Sannolikt rörde det sig i detta fall om en privat beställning. I Alberts fall är bilden målad för ett sakralt sammanhang och skildrar Magdalena renad från synd efter ånger och botgöring. Här liksom i bilden av sjöjungfrun har dock det dekorativa momentet spelat en stor roll. Men även Albert har ibland givit en sensuell touch åt sina synderskor. Nog kan man tycka så om den andra bilden av Magdalena i Almunge (fig 8), där hon iförd synderskans djupröda mantel väter mästarens fötter med sina tårar och torkar dem med sitt långa – åtminstone på Alberts tid – röda hår.⁷⁷ Nog finns det en hel del inlevelse uttryckt i skildringen här!

Det genomgående temat i almungesviten är frestelse, synd, bot och nåd, ett regelrätt recept för vägen till salighet för den i anden bräcklige men också ett ideal att som kristen leva upp till.⁷⁸ Bilder visar hur Kristus och Job frestas av djävulen men övervinner den farlige potentatens försåt. Vi ser också – för övrigt i samma valvkappa som de nämnda synderskorna – en bild av den helige Antonius eremiten, som även han, enligt legenden, anfäktades av djävuliska, köttets frestelser men motstod dem. Denna rekommendabla, andliga styrka exemplifieras sålunda, inte oväntat, av idel manliga gestalter. Kvinnor kunde nog också illustrera ståndaktighet, men då gällde det mestadels att demonstrera föredömligt fasthållande vid tron på Kristus. Vad man lär av de manliga idealgestalterna i Almunge är att frestelser bör övervinnas. Men faller man ändå, dessa goda exempel till trots, kan man glädja sig åt det nådeperspektiv som illustreras

⁷⁴ Den egyptiska Maria har många drag gemensamma med Maria Magdalena. Båda vördas bl a på grund av sin omfattande botgöring. Magdalena vistades, som vi sett (not 15), enligt sin legend trettio år i öknen. Egyptica skall enligt sin legend ha sonat sina synder genom hela fyrtiosju års vistelse i ödemarken (Sachs m fl, 252).

⁷⁵ Bild av Jesus och äktenskapsbryterskan i Nilsén 1986, 51 samt Nilsén 1987:2, 9.

⁷⁶ Jfr not 15. Enligt FSV, 271, fick Magdalena nåden, att *Hwar dagh siw sinnum lyftas av änglar höght gen himnum wp j wædhrít swa at hon hørðhe sòthan ængla sangh, ok himna glædhi mz likamlikom ørom . . .*

⁷⁷ Som bekant har de röda färger Albert använt genom diverse omständigheter förvandlats till svart eller mörkbrunt.

⁷⁸ Programmets innebörd är mer ingående beskrivet i Nilsén 1987:2, 6–9.

av de ångrande och botgörande synderskorna – man kan knappast tänka sig en bättre reklam för botens sakrament än påminnelsen om den överflödande nåd, som den heliga Magdalenas dagliga himmelsfärder exemplifierade.

Synen på kvinnan som ett svagt käril kan följas i Bibeln, alltifrån det snöpliga syndafallet, genom evangelierna och in i legendernas föreställningsvärld.

Hittills har de personliga glimtarna av konstnären bakom verket varit tämligen blygsamma. Vi har föreslagit att den heliga Annas framskjutna position i Alberts målningssviter och den omsorg med vilken hennes bild målats kan ha varit målarens sätt att hylla sin hustru, som bar helgonets namn, samt vid närstudiet av målarens kvinnobilder tyckt oss kunna notera en särskild omsorg i skildringen av håret (fig 3 m fl). Detta har i vissa fall återgivits med en nästan grafisk detaljrikedom och med en stor förmåga att skapa illusion av glans, volym och taktila egenskaper. En tillfällighet, kanske, men vi har ändå tillåtit oss att anta, att detta kvinnliga attribut tilltalat målaren särskilt mycket. Albert har vidare, tycks det, mer än andra målare i sin samtid framhävt nådens roll i det religiösa livet, framför allt genom bilden av den himmelsfarande Magdalena (fig 7), men också genom den inlevelse med vilken han även i övrigt skildrat hennes gestalt.⁷⁹ Detta har föranlett ett försiktigt antagande, att Albert såg med förståelse på mänskliga svagheter. Samma budskap har för övrigt också hans skämtsamma placering av den lilla sirenen bland de åldrande profeterna (fig 6). Vår bekantskap med Alberts person är dock ännu beklagligt vag. Låt oss göra ett sista försök att komma honom lite närmare in på livet.

Under många år av umgänge med Albert genom hans målningar har bilden tonat fram inte bara av en varm och humoristisk människa bakom penseln utan också av en religiös personlighet. De drag som föranlett detta finns inte bara i hans kvinnobilder, men vi skall här avslutningsvis ta en sådan som exempel, bilden av Maria med barnet i Härkeberga kyrkas korvalv.

Madonnan i solen och samtidigt den digivande Maria

⁷⁹ Albert är av allt att döma den som introducerar Magdalenas himmelsfärd i svenskt monumentalmåleri och är ensam om att måla detta motiv inom det undersökta materialet. Detsamma gäller bilden av Maria Egyptica. Den senmedeltida treenighetsbilden med Gud hållande den korsfäste framför sig och andens duva svävande mellan dem båda är givetvis den främsta nådabilden, men denna bild var närmast ett obligatorium i 1400-talets kyrkliga monumentalmåleri. Den speglade en förändring i synen på Gud, från allhärskaren i riktning mot fadersgestalten samt den allt större betoningen av mässoffret. Magdalena och övriga ångrande synderskor som kommit i åtnjutande av Guds nåd konkretiserar denna förändring och betonar botsakramentets betydelse.

Ett mariamotiv som på grund av handeln med avlat borde ha en hög frekvens i måleriet under senmedeltiden är den av solen omstrålade Maria med månskäran under sina fötter (*Apocalyptic, Virgo in sole*). Bilden var förknippad med avlat. Detta till trots finns bara sju sådana bilder i det undersökta materialet. Av dem har Albert målat två. Det ringa antalet exempel, också totalt sett, beror antagligen på att man ute i socknarna kostade på sig Mariaskåp med detta motiv. Sådana förekom ofta i skulpterad form. Ännu mer sällsynt är motivet *Maria lactans* – den digivande Maria – med endast ett exempel inom det undersökta materialet, och det sammanfaller därtill med det ena av Alberts exempel på apocalypticamotivet.

Den aktuella bilden i Härkeberga visar Maria i helfigur, sittande på en diskret antydd tron (fig 9). Från hennes axlar faller en mantel, som i bildens nedre del samlar sig i tunga, stelt brutna veck, som ger relief åt den späda figuren. Hon lutar huvudet tankfullt och håller ömt om barnet som sitter på hennes knä. Med varsam hand räcker hon sin telning bröstet. Hennes gestalt är omstrålad av solen, och en smal månskära omsluter mor och barn. Hennes huvud med det kärleksfullt skildrade håret avtecknar sig mot en gyllne gloria. En meditativ stämning präglar denna komposition. Bilden förmedlar, till en del genom sina formala egenskaper, en känsla av harmoni, men där finns också moderns tankar och ett stänk av vemod. Hennes allvarliga blick vilar på barnet, vars väg mot offerdöden på korset redan är utstakad.⁸⁰

Detta tondoliknande motiv förekom i den religiösa konsten både före och efter Albert. Det har älskats och varierats. Vi finner det t ex i en bönbok som tillhört Filip den djärve (fig 10 a). Illuminationen är inte säkert daterad men torde ha tillkommit under förra hälften av 1400-talet, kanske ganska tidigt på seklet.⁸¹ Kompositionen är utsökt också i detta fall, och bilden präglas av en stämning som kommer Alberts version i Härkeberga nära. Marias vemod finns också här, men mer uttalat än hos Albert. Uttrycket uppstår genom den frånvarande blicken. Hennes tankar befinner sig långt borta, kanske är hon försjunken i medvetandet om att hon håller världens frälsare i sin famn. Änglar håller en krona över hennes huvud. Genom den silar ljuset milt ned mot henne från ett omstrålat ansikte högt över henne i skyn. Solen? Mellan detta ansikte och kronan svävar Guds ande i form av en duva och visar, att de strålar som strömmar ned över den unga modern också är den gudomliga nådens strålar, även detta

⁸⁰ Anspelningar på Jesu offerdöd förekommer då och då i det medeltida måleriet i scener som har med Jesu födelse att göra. Så till exempel i Dädesjö, Småland, ca 1275, där i födelsebilden en gestalt med gloria, möjligen en ängel (dock utan vingar), ostentativt håller fram en kalk mot barnet i krubban. Se bild i Söderberg 1957.

⁸¹ Se Claudine Lemaïres artikel om bilden i katalogen *L'art à la cour de Bourgogne*, 2004, 107.

med syftning på barnets bestämmelse. Detta är en bild för kontemplation liksom Alberts, men med mer teologisk inriktning i fråga om symbolspråket än dennes.

Även Albrecht Dürer har använt sig av samma komposition. Så i initialbilden till *Marienleben* 1511 (fig 10 b), en bild mycket lik Alberts rent kompositionellt och ändå väsensskild.

Intrycket av rofylld harmoni är här förbytt i sin motsats. Marias hår faller i ostyriga lockar ned över hennes axlar. Doket och manteln rör sig oroligt kring hennes gestalt i nürnbergskt knyckiga veck. Gossen griper hungrigt om moderns handled som för att påskynda processen och sparkar vällustigt, då hon räcker honom bröstet. Hennes ansikte saknar det tankfulla uttryck som präglar de båda andra exemplen. Den apokalyptiska strålglansen tycks explodera runt gruppen, och månskäran framstår som smidd i metall med skärpan hos en svärds klinga, detaljer som ger relief åt bildens roll i kulten. Detsamma gäller kransen med de tolv stjärnorna över Marias huvud, som definierar henne som *Immaculata*, den alltigenom rena. Men om man bortser från dessa teologiskt motiverade inslag i bilden och ser endast till skildringen av modern och barnet, är detta en mycket jordnära bild i jämförelse med de två tidigare beskrivna.

Dürers version av motivet lägger, som vi sett, tonvikten på de detaljer som definierar bilden i kultsammanhang, medan de båda övriga genom de drag som beskrivits ovan mer vädjar till betraktarens inkännande i Marias och barnets situation och inspirerar till meditation. Det senare sättet att närma sig motivet för tankarna till senmedeltida uppbyggelselitteratur inriktad på att väcka läsarens inlevelse som t ex *Meditationes vitae Christi*, en beskrivning av Kristi liv och gärning, tillkommen i monastiskt sammanhang.⁸²

Albert har i sin bild i Härkeberga levt sig in i det undergivna vemod, som måste uppfylla den unga modern, ett Guds utvalda käril, utsedd att ta emot och för en tid ha omsorg om världens frälsare men utan makt att skydda denne sin son mot det som väntar. Bilden är mättad med en innerlighet som målaren bara kan ha hämtat ur sitt eget inre.

Referenser

Banning, Knud, Bebudelse og nadverunder. *ICO* 1978:1, 14–24.

⁸² Se *Meditations on the Life of Christ*, 1961.

- Alterets sakramente. Jesus födt påny, i *Kristusfremstillinger*. København 1980, 21–28.
- Cornell, Henrik & Wallin, Sigurd, *Albertus Pictor, Sten Stures och Jacob Ulvssons målare*. Stockholm 1972.
- Ett forn-svenskt legendarium*, första bandet, utg. av George Stephens [SFSS, band 7:1]. Stockholm 1847.
- Gallén, Jarl, Botsakrament, *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, band 2. 1957.
- Härdelin, Alf, *Världen som yta och fönster*. Stockholm 2005.
- Kilström, Bengt Ingmar, *Den kateketiska undervisningen i Sverige under medeltiden*. Lund 1958.
- Kleinschmidt, Beda, *Die heilige Anna*. Düsseldorf 1930.
- L'art à la cour de Bourgogne. Le mécénat de Philippe le Hardi et de Jean sans Peur (1364–1419)*. Paris 2004.
- Lemaire, Claudine, Fragments d'un livre de prières de Philippe le Hardi dit les grands heures, i *L'art à la cour de Bourgogne*. Paris 2004.
- Lexikon der Marienkunde*, 1. Bd. Regensburg 1967.
- Liepe, Lena, *Den medeltida kroppen. Kroppens och könets ikonografi i nordisk medeltid*. Lund 2003.
- Lindgren-Fridell, Marita, Stammbaum Marias aus Anna und Joachim, *Marburger Jahrbuch*, 1941, 11–12.
- Meditations on the Life of Christ*, översatt och utgiven av Isa Ragusa och Rosalie Green. Princeton NJ 1961.
- Nilsén, Anna, Kalkmålningarna i Tortuna kyrka, i *Imagines Medievales [Ars Suetica 7]*. Uppsala 1983, 293–336.
- *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Mälarlandskapen och Finland 1400–1534*. Stockholm 1986.
- Marie obefläckade avlelse i kult och konst. Med exempel från senmedeltidens Uppland, *Konsthistorisk tidskrift*, årg 56, 1987:1, 6–15.
- Kyrkmålningar i Mälarlandskapen och Finland under medeltiden, *Byggnadskultur* 1987: 2, 2–9.
- Att känna igen och att känna igen sig, *K. Vetenskapssamhällets i Uppsala årsbok* 30, 1993–1994, 9–35.
- Nixon, Virginia, *Mary's Mother. Saint Anne in Late Medieval Europe*. Pennsylvania University Press 2004.

SFSS. *Svenska Fornskrifts-Sällskapets Samlingar*.

Sachs, Hannelore, Badstübner, Ernst, Neumann, Helga, *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig 1980.

Svenska Dagbladet 050923, notisen "Mästerverk?"

Svenska kyrkobruk under medeltiden, [SFSS, band 33], utg R. Geete. Stockholm 1900.

Söderberg, Bengt G, *Mäster Sighmunder i Dädesjö. Dädesjö medeltidskyrka och dess målningar*. Malmö 1957.

Waetzoldt, Wilhelm, *Dürer und seine Zeit*. Leipzig 1935.

Summary

In quest of Albert the painter through his pictures of women

Albert (latinized *Albertus Pictor*), active as a wall painter in Swedish churches from c. 1460 to c. 1490/1500 (d. 1509 or shortly after) was probably of German origin but is supposed to have arrived in Sweden as a young man. Most of his production is preserved in rural churches. The leading question of this article is whether it is possible to learn anything at all from Albert's pictures about his own person and his personal preferences in his choice of subjects or his way of treating them. The study is limited to his paintings of women, though it would certainly have been of interest to extend it to his whole production.

In general, medieval wall painters show little interest in endowing their characters with individual features or expressing psychological nuances in their paintings, the ensemble of paintings in a church as a whole, along with its religious tendency, considered to be more important. Medieval imagery mostly consists of types, and the psychological expression of depicted people is normally reduced to the classical codex of signs denoting particular feelings, i. e. atavistic gestures or facial expressions for joy, wrath, horror, astonishment etc, expressions deeply rooted in the nature of man. Also in Albert's art, there are only few exceptions to this, and when, occasionally, his pictures reflect a discernable wish to deepen the psychological expression of a depicted figure, this figure almost certainly belongs among "the good ones", for instance the saints. Thus Albert, though among the most able painters of the Swedish Middle Ages, keeps to the traditional patterns of expression and only rarely lets us divine his own preferences and feelings in relation to the depicted subjects.

The prominent position of Saint Anne's picture in churches with paintings by Albert and the care with which they are painted may perhaps allow us to assume that he wanted to honour his wife, whose name was Anne (fig. 4). If this is correct, it was a beautiful gesture. Further, the particular pleasure Albert seems to have taken in rendering the beauty of women's hair – sometimes there is an almost graphic quality to it – allows us to believe that this female attribute must have fascinated him (e.g. fig. 3).

As to his choice of saints, Albert appears to have had a preference for repentant sinners, by tradition always female, and most prominent of them Mary Magdalene (figs. 7–8). Her role in his picture programmes is to illustrate the grace with which God rewards true penitence and contrition. The increasing popularity of Magdalene in the late Middle Ages may indeed be caused by the likewise increasing importance of the Penance sacrament, encouraged by the influence of nominalist views on human free will and personal responsibility.

Albert's paintings of Mary Magdalene are still Gothic in character. In comparison to the Magdalene, at present (2005) discussed as a possible work by his contemporary, Leonardo, Albert's conception of Magdalene is very innocent in character and expressive of the difference then between north and south in the artistic rendering of the human body. (Figs. 5, 7–8.)

It is possible to discern in Albert's art a feature of religiosity akin to that of the mendicant friars and the spiritual edification literature of the late Middle Ages with its focus on the reader's empathy. Albert's representation, in Härkeberga, of the Virgin as both *Apocalyptic* and *lactans* is an example of this (fig. 9). The expression on Mary's face is here that of a tender mother, but it also has a touch of sad melancholy, allowing us to believe that her thoughts are on the great suffering that awaits her son. A related picture is to be found in a Burgundian Book of Hours from the early half of the 15th c. (fig. 10 a).

Very remote in nature from the described paintings is Dürer's version of the same motif from 1511 (fig. 10 b), where the sun and the crescent moon are particularly brought out and the twelve stars of the *Immaculata* are seen above Mary's crown. In spite of these features, which stress the theological aspects of the motif, this version, when compared to the above mentioned examples, stands out as more prosaic with regard to the rendering of the mother and child group: the baby seeming so voluptuously sucking, and its mother so content and intent on the feeding.

For Albert and the Burgundian painter meditation and empathy played a vital role, while to Dürer, the greatness of the theological ideas, accentuated in his version, were more important.

•BILDTEXTER NILSÉN

Fig. 1. *Husby-Sjutolfts kyrka, Uppland*. Albert målades version av Barnamorden i Betlehem. Detalj med en upprörd moder som angriper den knekt som är i färd med att döda hennes barn. Klassisk mimik med rynkade ögonbryn och neddragna mungipor uttrycker hennes vrede. Foto förf 1987. – *The murder of the Innocents. Painting in Husby-Sjutolft Church, Uppland. Detail showing by means of classical conventions the sentiments of wrath and despair filling a mother whose child is about to be killed.*

Fig. 2. a) *Floda kyrka, Södermanland*. Marie kröning, c. 1485. Foto förf 1987. b) *Lidzbark-Warminski (tidigare Heilsberg), Warmia (Ermland), Polen*. Marie kröning, c. 1380. Foto förf 1979. – *Fig. 2 a shows the coronation of Mary in Floda Church, near Katrineholm, painted by Albert c. 1485. The same motif (b), painted about a century earlier in Lidzbark-Warminski (Heilsberg), Poland, confirms that, in this case, Albert (a) keeps to a pattern since long established.*

Fig. 3. *Kumla kyrka, Västmanland*. Huvudjungfrurna Margareta och Dorotea. Foto förf 2005. – *The capital virgins Margaret and Dorothy, painted in Kumla Church, near Sala in Västmanland. The painter here demonstrates his hability in giving an illusion of lustrous masses of golden hair.*

Fig. 4. *Sala landskyrka, Västmanland*. Anna själv tredje, avbildad på korets sydvägg. Foto förf 1984. – *Saint Anne in Sala Church, Västmanland, c. 1465–70.*

Fig. 5. *Leonardo da Vinci (?)*. Maria Magdalena. Bilden anses vara målad på 1510-talet, alltså kort före mästarens död. Huruvida den är ett verk av Leonardo är osäkert. Efter *Svenska Dagbladet* 050923. – *Painting, representing Mary Magdalene, at present much discussed as a possible work by the ageing Leonardo.*

Fig. 6. *Härnevi kyrka, Uppland*. Sjöjungfru i långhusets valvstjärna. Efter Cornell, Wallin 1972. – *Painting by Albert in Härnevi Church, near Enköping, Uppland, representing a siren, symbol of Lust. Her youthful body stands out as more pretty than sensual or sinful. Here Albert, once again, found an occasion to paint the charm of female curls.*

Fig. 7. *Floda kyrka, Södermanland*. Maria Magdalena lyft av änglar. Foto förf 1987. – *Mary Magdalene, carried by angels towards the heavenly spheres, dressed in her hair only*.

Fig. 8. *Almunge kyrka, Uppland*. Maria Magdalena i röd mantel, vätande sin mästaress fötter med sina tårar och torkande dem med sitt långa, röda hår. Foto förf 1984. – *A tearful and repenting Mary Magdalene at the feet of the Savior, wetting his feet with her tears and wiping them with her long, red hair. The scene was painted by Albert with much feeling*.

Fig. 9. *Härkeberga kyrka, Uppland*. Maria, klädd i solen och samtidigt den digivande Maria. Foto förf 1984. – *‘Virgo in sole also as Virgo lactans’, painted by Albert in Härkeberga Church, near Enköping in Uppland, c. 1485. Mary’s pensive attitude invites us to meditation and empathy*.

Fig 10. a) Den digivande Maria. BRB inv. ms. 11035–37, fol. 6 v, före 1450. Efter Lemaire. b) Den digivande Maria, tillika klädd i solen. De tolv stjärnorna över hennes hjässa definierar henne dessutom som *Immaculata* – den alltigenom rena. Ur Albrecht Dürer, *Marienleben*, 1511. Efter Waetzoldt 1935. – a) *‘Maria lactans’, Illumination in a Burgundian Book of Hours, that once belonged to Philip the Bold. Before 1450. b) Virgo in sole also as Virgo lactans as Dürer imagined her in his Marienleben of 1511. The twelve stars above her crown define her, additionally, as the Immaculata*.

Stig Strömholm

Det är inte någon helt lätt uppgift att anställa några betraktelser över temat ”Det internationella 1700-talet” även om man tar sin utgångspunkt i den andra årgången av årsboken ”1700-tal” publicerad av Sällskapet för 1700-talsstudier.* Om jag hade haft min framtid framför mig och inte bakom mig, skulle jag ha försökt att på nusvenskt maner säga att detta är en s.k. utmaning och att jag älskar sådana. Nu förhåller det sig inte så, utan precis tvärtom, och jag konstaterar därför, inte utan missmod, att det känns som om jag skulle ha tagit mig före att försöka rymma mina iakttagelser och upplevelser från ett dignande smörgåsbord i ett anförande som jag både av tidsskäl och på grund av egen begränsad kompetens och dessutom en viss fäbless för torra inledande begreppsdefinitioner måste koncentrera strängt och resolut. Det känns som om jag skulle nödgas inskränka mitt lovtal över smörgåsbordets rikedomar till en utläggning om låt oss säga kokt potatis, denna vardagliga men av historiska, ekonomiska och näringsfysiologiska skäl motvilligt och buttert accepterade ofrånkomliga följeslagare till det oöverskådliga otal sorter av lockande och doftrik sovel som till skillnad från den kokta potatisen är detta smörgåsbords egentliga, väsentliga, efterlängtrade och upplivande innehåll.

Var och en som har någon erfarenhet av historiens studium på något område vet att varken idéerna, inte ens de klaraste och starkaste, eller de svåruppnystade komplex av idéer, erfarenheter, oreflekterade vanor, inlärd rutiner, trossatser och fördomar som vi kanske kan kalla livshållningar förmår fritt sväva på egen hand i luften. De måste alla ha bärare, och dessa bärare måste i sin tur ha en smula plats någonstans i världen, och en smula tid någonstans i timligheten. Eljest kan de inte fylla sin uppgift. Men därmed är de också bundna vid sin plats i världen och i tiden. Annorlunda förhåller det sig heller inte med idéer och livshållningar. De är instängda hos sina bärare, en och en, på den trånga plats och under den korta tid som varje bärare förfogar över. Dessa enkla, ofta glömda men icke desto mindre ofrånkomliga förhållanden gör det vanskligt eller nästintill omöjligt att på ett hederligt och försvarbart sätt framföra påståenden som förutsätter att idéer och livshållningar är i någorlunda identiskt skick gemensamma för hela befolkningar och under långa tidsperioder. Skräckexemplet på brott mot detta intellektuella renlighetskrav är det flitigt missbrukade ordet ”renässansmänniska”. Är det manne

* Anförande vid Sällskapets för 1700-talsstudier sammankomst i Uppsala den 20 januari 2006.

Savonarola, Pico della Mirandola, Lorenzo il Magnifico eller Torquato Tasso man skall söka under den etiketten?

Idéernas och livshållningarnas bärare är således ofrånkomligen individer, och individer har den rebelliska ovanan att inte uppträda i välordnade årsklasser. Deras liv förflyter helt nyckfullt och kan till råga på allt ibland sammanflätas med andra existenser, som enligt gängse kronologiska och idéhistoriska föreställningar ter sig mycket avlägsna.

Den 2 mars 1755 avled en mig välbekant person, Louis de Rouvroy, andre hertig av Saint-Simon, pär av Frankrike och grand av Spanien. Han var född den 16 januari 1675 och av hans åttioåriga levnad förflöt således knappt 25 år under 1600-talet, drygt 54 under 1700-talet. I vilken omfattning och på vilka grunder kan hans uttalanden – som är talrika och ofta väl genomarbetade – användas som material och argument i ett försök att beskriva 1700-talet? Frågan ställes självfallet inte för att besvaras utan för att utgöra en illustration till ett problem. Det skall för övrigt medges att just detta exempel är en smula provokativt, ty redan den unge Saint-Simon uppfattades av åtskilliga i sin samtid vid sekelskiftet 1700 som företrädare för ålderdomliga, rentav medeltida, idéer. Om 1700-talets obestridda storcelebritet Voltaire meddelar han i sina memoarer, någon gång på 1740-talet, helt kort att dennes far, notarien Arouet, hade biträtt hans egen far, den förste hertigen av Saint-Simon, i juridiska angelägenheter och att den gode notarien aldrig lyckats få någon riktig pli på sin son, som det heller aldrig blivit något riktigt av. Saint-Simon var dock inte mer i otakt med sin samtid än att han stod på vänskaplig fot med en annan av 1700-talets monumentalgestalter, Montesquieu, som för övrigt inte var mer än fem år äldre än Voltaire men som dog 1755, samma år som den gamle hertigen.

Sjuttonhundratalet, således, som försök till samlingsbeteckning trots allt – vad kan man anständigtvis stoppa in i den säcken? När öppnas den, när är det dags att knyta igen? Den första frågan kräver uppsortering av ett helt nystan av trådar av olika beskaffenhet men är ändå kanske mer lättbesvarad än den andra. Åren 1713-1721 inträffar i Europa en rad händelser som i flera betydelsefulla hänseenden innebär märkbara förändringar för många om än inte för alla – ett dödsfall som medförde reella ändringar: Ludvig XIV 1715; en serie fredsslut : Utrecht 1713, Rastatt 1714, Passarowitz 1718, Haag 1720, Nystad 1721; dynastiskifte i England 1715, ett nytt slag av finanskrasch i England och Frankrike 1721. Tillsammans tagna kan dessa händelser med visst fog sägas inleda ett nytt skede. Det skall utan omsvep medges, att den traditionella historiens protagonister och paradevenemang – kungar och krig – här ges en betydelse som med fog kan kritiseras skarpt. Varje försök att nyttja element från de i 1900-talets läroböcker styvmoderligt behandlade områden som brukade rubriceras ”andlig odling” gör emellertid det ofrånkomliga uppsättandet av rāmärken väsentligt mer komplicerat. Skulle man hålla sig till några viktiga vägröjare – Locke, Bayle, Fontenelle, Perrault – skulle man öppna säcken ett par

decennier tidigare. Skulle man försöka finna epokskiljande händelser inom jordbruk, teknik, vetenskap, skulle uppgiften bli hopplös. Vi låter krigen och kungarna göra oss denna tjänst.

Av den grundläggande principen att idéer och livshållningar kräver bärare följer emellertid att sådana tänkbara bärare som befinner sig långt borta från sådana händelser i rummet och i tiden kanske alls inte är berörda. Och om det nu finns ett komplex av idéer och livshållningar som det är rimligt och lämpligt att beteckna som 1700-tal, har detta århundrade då inte ens börjat hos dem. Det kanske inte hinner börja alls innan ett nytt komplex, en ny laddning, når dit. Vissa idéer färdas fortare än andra. Man hör ibland, som en litet slängig och ironisk karakteristik, påståendet att 1700-talet aldrig kom till Norge. Var och en som känner till det Kongelige Norske Videnskabers Selskab i Trondheim, grundat 1760, som beundrat sådana byggnader som Stiftsgården och Katedralskolan i samma stad (eller den speciellt eleganta typ av stolsryggar som är karakteristiska för den norska varianten av vad som här i landet kallas bondrokoko), vet att detta inte är sant, men det är likväl ett påstående som i outrerad form uttrycker, eller kanske snarare döljer, en både riktig och viktig iakttagelse: idéer färdas inte fortare och inte längre än deras bärare.

Svaret på frågan när det är dags att knyta igen den säck där vi med någorlunda gott samvete har stoppat in något som vi kallar 1700-talet ter sig i förstone klart och entydigt som den av många omvittnade tydliga dunsen när giljotinens bila har fallit sitt fulla lopp och nått stocken. Nu förefaller det emellertid som om det för det mesta vore lättare att sätta punkt för ett gånget skede när man står det helt nära. Man är då ofta säkrare på sin sak, det finns konkreta erfarenheter som är så starka och så påträngande att man är benägen att ge dem skarpa konturer och upphöja dem till typiska, klara och försedda med en början och ett slut; bedömarens på nära håll är ofta ivrig att dra ett slutstreck och vill dessutom gärna se sig själv som delaktig i något nytt, som utkiken i förmasten, den som först av alla ser nytt land. Vi som kommer senare är ofta blygsammare på den punkten. I svensk intellektuell tradition har vi som bekant ett lysande och även mycket inflytelserikt exempel på detta slag av revisionsberättelse kort efter bokföringsårets slut i Tegnér's jubelfesttal år 1817 med dess berömda karakteristik av det gångna seklet: ” – – inbegreppet av hela denna vishet kallade man med ett gemensamt namn för *upplysning*. I dess sken uppväxte och mognade det adertonde århundradet: ett vidunderligt träd med ihålig stam och med maskstungna frukter; men i trädets topp visade sig slutligen, som en blodröd blomma, den franska revolutionen.”

Idag, nästan tvåhundra år senare, är man mindre säker på att det är med franska revolutionen som säcken skall knytas ihop kring 1700-talet. Tegnér hade kanske alltför bråttom. I sina ”Souvenirs d'enfance et de jeunesse”, en av den självbiografiska 1800-talslitteraturens klarast lysande pärlor, först utgiven så sent som 1883 – författaren var född 1823 – berättar Ernest Renan om en gestalt som han minns från sin hemstad, den strängt katolska och reaktionära stiftsstad Tréguier i Bretagne; det var

en ensam, kontaktlös och gåtfull man som grannarna helt enkelt kallade gubben System, ty detta för hans omgivning obegripliga ord hade han använt när han försökt komma till tals med sina grannar. Han dog i sin ensamhet någon gång strax efter julirevolutionen 1830, och bland hans fåtaliga ägodelar fann man en torkad blombukett, som hölls samman av ett band i trikolorens färger. Renan sammankopplar händelsen med en tidningsnotis från 1860-talet om en bortgången enslig av liknande slag bland vars papper man funnit en likadan bukett med påskriften ”Bukett som jag bar vid Högsta väsendets fest i månaden prairial år II”. Den gamle jakobinen var långtifrån den ende som förde upplysningstidens entusiasm och dess deistiska övertygelse vidare långt in i historicismens och romantikens 1800-tal. Ett kraftfullare vittnesbörd än Renans lågmälda bretagneska småstadsminnen finner vi i Heinrich Heines ”Das Buch Legrand”. Om vi förenklar vårt 1700-tal tillräckligt hårdhänt, med den lilla gruppen upplysningsfilosofer som *sergents de bande*, rättningssergeanterna som med sin stav sprang utmed leden för att hålla dem jämna och fylla ut luckorna när de börjat glesna, kan vi i deras led enrollera många fler än Heine: Byron, Shelley, Pusjkin, Stendhal – i allra högsta grad Stendhal – bland periodens senkomna företrädare.

Nu är emellertid, som vi alla inser, valet av slutpunkt inte ett beslut av mycket stor vikt för den eftertänksamme betraktaren av historiens gång. Ett fullt acceptabelt tillvägagångssätt är att utan djupare filosofiska anspråk bestämma sig för en tämligen konventionellt vald begynnelse och en på samma sätt utsedd slutpunkt, slå ned sina rāmärken där och sedan försöka finna dominerande karakteristika inom den ramen. Visar det sig helt omöjligt, spretar iakttagelserna åt olika håll, finner man nya gemensamma drag – nå, då flyttar man sina rāmärken och börjar om på nytt. Låt oss till vårt 1700-tal åtminstone för idag utnämna tiden mellan 1713 – freden i Utrecht – och 1801, som är året för freden i Lunéville mellan Frankrike och de tyska staterna, året för det engelska bombardemanget av Köpenhamn, den slutliga franska kapitulationen i Egypten och slutligen året för det revolutionära Frankrikes konkordat med den heliga stolen. Det är särskilt den sistnämnda händelsen som ger detta årtal en särskild idéhistorisk tyngd. Man har i den enligt de flesta bildade européers synsätt ledande staten för ett drygt århundrade framåt funnit den svårfunna balanspunkten mellan upplysningens samhälle och ”den skändliga”, som Voltaire ville krossa. Ett bräckligt men förvånande livsdugligt vapenstillestånd har avslutat en av 1700-talets största och med utdragna bataljer.

Om vi accepterar dessa gränsmärken, vad menas då med ”det *internationella* 1700-talet”? Först måste en trivial tvetydighet elimineras. ”Det internationella 1700-talet” kan tydligen vara liktydigt med ”1700-talets internationalism” och således hänföra sig till alla de företeelser under den valda perioden som med fog kan betecknas som ”internationella”. Den underliggande hypotesen är då rimligen att epoken i sin helhet faktiskt präglades av något som kan kallas internationalism. Men uttrycket kan också betyda ”1700-talet i den högre eller lägre grad i vilken det nu var internationellt”, till skillnad

från alla de element i det europeiska 1700-talet som alls inte berördes eller kanske rentav var motsatsen till "internationellt". Den senare tolkningen av det förelagda ämnets innebörd bygger således inte på några antaganden om periodens internationaliseringsgrad. En diskussion med denna utgångspunkt kan mycket väl mynna ut i slutsatsen att 1700-talet alls inte var "internationellt" i jämförelse med tidigare eller senare epoker. Det är den mest försiktiga tolkningen och därför också den tillrådliga; och detta redan därför att "internationalism" är ett så mångtydigt ord. Vill man komma någonstans med frågan om 1700-talets internationalism måste man göra sig mödan att precisera begreppen.

Det ter sig idag naturligt att reflektera över förhållandet mellan orden "internationalism" och "internationalisering" å ena sidan, "globalism" och "globalisering" å den andra. Hur man än definierar deras inbördes relation, aktualiserar de ett problem som tycks ha giltighet för dem båda: leder det öppnande av världen som utgör åtminstone ett viktigt element i deras betydelseområde till större öppenhet i idéer och livshållningar inför det främmande, som plötsligt kommit oss närmare, eller leder det tvärtom till försvarsattityder och uppslutning kring det egna, det lokala? Frågan förtjänar att hållas i minnet i fråga om 1700-talet, som även vid en försiktig första bedömning kan sägas förefalla att i flera hänseenden ha präglats av sådant öppnande och närmande. Kanske skulle en återkommande granskning av det spörsmålet kunna lämna åtminstone ett visst bidrag till en fördjupad idéhistorisk förståelse av en period som på många håll riskerar att bli föremål för ytligt glättade standardutläggningar. Vi skall återkomma till problemet i några avslutande reflexioner. Ur en antikvariatskatalog som i skrivande stund (det var den 12 dec. 2005) hamnade i min hustrus och min brevlåda må emellertid redan nu ett exempel hämtas. Det är småskriften "Fri-tankar, eller votum öfver Ostindiska compagniet, af en medlem wid riksdagen", tryckt hos B.G. Schneider i Stockholm 1734. Där står att läsa: "Det står ock klart, at ostindiska retourerna av théé, porcelain, sidentyg, nipper, med mer, äro öfverflödighets och yppighets wahrer, tienande mera till ond retelse för de nyfikna, än til förtienst för riksens flitiga arbetare och des fattiga folck"

Låt oss efter detta teoretiska och principiella preludierande våga en tes av försiktigt begränsad men i gengäld konkret innehåll: under 1700-talet blev i Europa *utrikes resor* betydligt vanligare och nådde en betydligt större omfattning än i några kända tidigare perioder. Ett alternativt undersökningsfält, där en lika handfast tes kanske kunde uppställas, skulle kunna vara graden av internationalism i periodens *läsvanor*. Från det området synes det emellertid rådligt att i avstå i detta sammanhang, och det av flera skäl. Viktigast är kanske att läskunnigheten och den litterära kompetensen utvecklades starkt i de europeiska länderna under 1700-talet och att detta också medförde ändrade läsvanor. Elementet "internationalisering" är vid sidan av de många lokalt varierande sociala och ekonomiska faktorer som spelade in snarast sekundärt och svårt att precisera, särskilt inom den utrymmesmässiga ram som här är

given. Jag koncentrerar mig därför på resandet, men det finns med stor sannolikhet ett betydande samband mellan de två områdena, resor och läsning.

I det följande kommer jag vidare att i huvudsak lämna de långa, de transoceaniska resorna därhän. Det förhåller sig förvisso inte så att dessa resor skulle sakna betydelse för periodens intellektuella och materiella utveckling. Långt därifrån. Linnéapostlarna, som fått en fyllig och även både socialpsykologiskt och individualpsykologiskt inträngande behandling i en av artiklarna i Sällskapet för 1700-talsstudier årsbok, är självfallet i svenskt perspektiv de mest kända exemplen. Och i en ännu starkt begränsad men ganska snabbt växande sektor av de europeiska samhällena lämnade den alltmer omfattande ostindiekommersen, som vi nyss hörde kritiseras, ett bidrag som tidvis var mycket påtagligt och rentav stilbildande. I vår föreställning om rokokon, från dess tidigaste skeden och ända tills den från 1760-talet och framåt började trängas tillbaka av de antikinspirerade klassicistiska motrörelserna, är kineseriet med all rätt ett viktigt inslag. Otivivelaktigt innebar den ökade handelssjöfarten till fjärran hamnar också ett slags mental normalisering av långresorna. En framställning sådan som Jacob Wallenbergs ”Min son på galejan” från 1781 skulle inte ha varit så att säga psykologiskt möjlig 50 år tidigare. En enda sifferuppgift vald på måfå ur en handbok: under perioden 1715-1788 ökade den engelska utrikeshandeln, som främst var transocean, två och en halv gång, medan den franska som var företrädesvis europeisk, tredubblades under samma period. Även i det helt övervägande agrara Europa gav sådana förändringar märkbart utslag i olika även vardagliga hänseenden.

Även djärva upptäcktsresor kom att framstå som om inte normala så åtminstone möjliga långt utanför de yrkesmässiga långfärdssjömannens kretsar, och i en omfattning som tidigare inte varit tänkbar. Två unga adelsmän som på högst olika vädjobanor skulle höra till det tidiga 1800-talets intellektuella ledare – den privatlärde preussiske geologen och botanisten Alexander von Humboldt och den franske officeren och blivande författaren och politikern Francois René de Chateaubriand – planerade var på sitt håll mot periodens slut äventyrliga upptäcktsresor, av vilka Humboldts skulle komma att genomföras och bli långvarig och framgångsrik, medan Chateaubriands dröm om att finna nordvästpassagen snabbt skulle skingras inför den kyliga nordamerikanska verkligheten.

De långa resorna är således förvisso viktiga. Om man nu emellertid vill försöka finna mer utbredda och varaktiga karakteristika för en epok, finns det anledning att behandla 1700-talets *långresor* med viss försiktighet trots deras ovedersägliga betydelse. Resenärer från utvecklade och stabila samhällen tenderar att ta sin egen miljö med sig, att omge sig med den, rentav kapsla in sig i den, när de möter det mycket avlägsna och mycket exotiska. Det vore lätt att uppräknat vältaliga exempel från den brittiska imperiet intill sen tid. En svensk illustration må vara nog. En smålänning, som i våra dagar vunnit både kunskaper och äreställen, berättade en gång för mig om en gammal småbrukare i hans hembygd som någon gång på 1940-talet låg på sitt yttersta och såg tillbaka på sitt arbetsfyllda liv. ”En har inte varit

omkring mycket”, filosoferade han. ”En har inte varit i Eksjö en gång.” Men så kom han ihåg. ”Ja, det är klart, när en var ung, var en ju med och byggde Pacificken”. Det exotiska hade inte förmått bli en del av hans verkliga liv. Säkert var Kina lika överkligt för de allra flesta av 1700-talets människor som Kalifornien för den gamle smålänningen.

Det är mot resandet i Europa som man enligt min mening har anledning att rikta blicken när man vill få underlag för en säkrare bedömning av 1700-talets så att säga tillämpade internationalism. En kategori som skulle kunna placeras som en mellanform mellan sjöresorna till främmande kuster och resandet i Europa är orientresorna. Även om de kom att bära märkbara, låt vara betydligt mer långsamt mognande frukter, och då främst i vetenskapligt och litterärt hänseende – de förberedde bland annat romantikens exotism men också dess filologiska och kulturhistoriska inriktning – bidrager de till 1700-talets synliga porträtt endast med ganska trevande och bleka penseldrag. De lämnas därför också därhän i detta sammanhang. Varken Montesquieus persiska brev eller Voltaires Zadig bygger på reseintryck; de är läsefrukter eller genklanger av exotiska sändebuds besök i Frankrike. Detsamma gäller självfallet ”West-östlicher Diwan”.

Som utgångspunkt för en kort diskussion av 1700-talets europeiska reseväsen tillåter jag mig peka på en bild, som förefaller mig ha en speciell och ovanligt stark symbolladdning (figur 1). Den föreställer det stora och förnäma värdshuset Gasthaus zum Weidenhof vid Zeil, den största affärsgatan i Frankfurt am Main – idag skulle det betecknas hotell och vara försett med fyra eller fem stjärnor i handböckerna. Det är förhoppningsvis inte litterär flumromantik som gör att jag vill tillskriva det här dokumentet ett betydande symbolvärde. Vårdshuset drevs av Goethes farfar, skraddarmästaren Friedrich Georg Göthé, som förvärvat det genom giftermål med gästgivaren Vogelhubers änka. Bilden (som älskvärt ställts till förfogande av chefen för Anton och Katharina Kippenbergstiftelsens Goethemuseum i Düsseldorf, professor Dr.Dr.h.c.mult. Volkmar Hansen) återger ett prospekt, alltså en reklambroschyr för värdshuset. Texten är som synes trespråkig, och i de båda kartuscher som omger bilden av den ståtliga hotellbyggnaden finner vi uppgifter om avståndet i tyska mil till Europas storstäder och det tyskromerska rikets många residens- och handelsstäder. Till det fjärran Stockholm uppges avståndet vara 235 mil, motsvarande knappt 1800 kilometer (att jämföras med dagens drygt 1400 kilometer längs de kortaste motorvägarna). Till Rom är det 156 mil, till Paris 90, till London 310 och till S:t Petersburg 330 mil. Man är onekligen mitt i Europa och i ett åtminstone under fredstid förhållandevis öppet Europa, där man kunde färdas tillräckligt bekvämt för att det inte skulle framstå som ett våghalsigt äventyr. För den unge man som skulle komma till världen den 28 augusti 1749 vid middagstiden, några årtionden efter framställningen av reklambroschyren för Weidenhof, och vars möjlighet till fritt självförverkligande byggde på den förmögenhet som samlats i detta hus, inte minst i dess stora vinkällare – för Goethe, således – var detta öppna Europa från början en självklarhet. Hans tidiga år är

fyllda av resor, som visserligen för det allra mesta var korta turistutflykter inom Tyskland men som dock förde honom till Frankrike, till Schweiz och i tidens fullbordan, mot epokens slut, till det europeiska 1700-talets traditionella resmål, Rom.

Även om det är ofrånkomligt att vår bild av 1700-talets öppna och resande Europa är starkt präglad av de många litterära och konstnärliga framställningar som har överlevt och även om den humanistiska forskningens och historiska självbesinningens främsta uppgift är att försöka tolka detta Europa i idé- och kunskapshistoriska termer – sammanfattningsvis: på det traditionellt ”andliga” planet – är det ofrånkomligt, om man nu vill ge denna tolkning ett realistiskt underlag, att åtminstone summariskt erinra om sådana prosaiska men grundläggande faktorer som kartor, post- och skjutsväsen, rättsligt och administrativt garanterad säkerhet till liv och lem, både i förhållande till rövare och tjuvar och i relation till lokala myndigheter.

Enkla kartor över de vägar som förband de viktigaste metropolerna har funnits sedan åtminstone senmedeltiden. Erhard Etzlaubs karta med rubriken ”Das ist der Romweg”, framställd i Nürnberg år 1500, visar de viktigaste lederna i Centraleuropa och Italien med angivande av avstånd mellan städerna. Under 1600-talet hade mättekniken och annat som utgör kartografins vetenskapliga bas gjort betydande framsteg, och från början av 1700-talet börjar de mest avancerade kartorna innehålla allt mer exakta symboler för terrängformationer och andra varierande förhållanden. Resenärer som höll sig till de vägar som ledde till målen för ”the grand tour” stod sålunda inte utan acceptabla kartor. Verkligt användbara detaljkartor över större områden förblev å andra sidan under hela århundradet exklusiva och svåråtkomliga. En fransk iakttagare skriver så sent som omkring 1740 – det är ett karakteristiskt uttalande – om sina bekymmer över att österrikarna släppt in sina ryska bundsförvanter i Tyskland och därmed givit de ryska arméerna möjlighet att lära känna terräng och anfallsvägar. Och Napoleons snabba segrar kring sekelskiftet 1800 förklaras till icke ringa del av den omsorg och energi han lade ned på att ständigt ha tillgång till ett förstklassigt kartmaterial över det område där han opererade. Offentliga myndigheter med ansvar för kartväsendet började inrättas omkring 1800 i de främsta europeiska staterna. Våra civila resenärer under 1700-talet fick nöja sig med enkla översiktliga vägkartor så snart de vågade sig utanför de berömda resmålen.

Post- och skjutsväsendet var en annan förutsättning. Det gällde inte endast transport av resenärer utan också förmedlingen av brev – inte minst de kreditivbrev till bankirer och handelshus som längre resor krävde. Här rådde en brokig mångfald, men utan att gå in på de pittoreska detaljerna kan det konstateras att vilken organisation som än hade valts, fanns under hela perioden i Europa ett någorlunda fungerande post- och skjutsväsen. Från åtminstone freden i Utrecht 1713 förbands flera länder av posttraktater, som fastställde taxor för brevbefordran och liknande tjänster. De täta krigen

innebar uppenbarligen avbrott och problem, men på det hela taget tycks kommunikationerna oftast ha funnit utvägar.

Innan vi lämnar de praktiska grundförutsättningarna för reselivet skall det erinras om att folkrättens utveckling gjorde resandet i Europa allt tryggare. I den period som här behandlas (1713-1801) rådde i centrala delar av Europa krigstillstånd mellan olika stater under minst hälften av tiden. Givetvis var själva operationsområdena olämpliga både som resmål och för genomresa, men dessa krigsteatrar var alltjämt geografiskt begränsade, och privata resenärer berördes normalt inte direkt av krigstillståndet. När Napoleon tog sig för att internera engelska civila i samband med ett krigsutbrott, uppfattades det som ett allvarligt folkrättsbrott.

Även om vi med de högst summariska notiser som nu givits försöker att lämna tillbörlig plats åt de grundläggande praktiska förhållandena i vår strävan att vinna en någorlunda hållbar bild av 1700-talets internationella Europa, är det säkerligen nödvändigt att förse den relativt positiva bilden med mycket kraftiga förbehåll. Vad som gällde om huvudstråken mellan de stora städerna gällde inte några få kilometer därifrån, och vad som gällde för de resenärer som hade egen vagn eller kunde betala för postskjuts och ta in på sådana värdshus som "Zum Weidenhof" har självfallet inte giltighet för mindre gynnade grupper. Att resa öster om Preussen, Böhmen och de österrikiska arvländerna var ett förehavande av helt annan beskaffenhet än att färdas i Väst- och Centraleuropa.

Vägarna var för det allra mesta smala och slingrande – även många av de vägar som uppfattades som de stora turiststråken. Söder om Podalen var de också ofta osäkra. De turistiska resurserna var begränsade även längs allfarvägarna. Ett enda exempel från en i övrigt mycket gynnad Italienresenärs brev. På kvällen den 17 oktober 1739 anlände den franske domstolspresidenten Charles de Brosses, baron de Montfalcon, – förnäm, rik, högt bildad, spirituellt, en av århundradets mest kända Italienresenärer – med sitt sällskap till byn Radicofani, som låg längs den vanliga resvägen från Bologna till Rom. Kort före sällskapets ankomst hade en tysk furste, äldste son till kurfursten av Sachsen, som tillika var kung av Polen, anlant till byn med femtio hästar. För de franska resenärerna fanns varken mat eller logi. En hygglig munk erbjöd dem en madrass, och en bonde upplät sin källare. Nu tog fransmännen skadan igen genom att muta en av en tyske furstens lakejer, som försåg dem med en utmärkt middag och dessutom meddelade att prinsens kockar stigit upp i gryningen och att deras sängar stod till förfogande.

Strapatsrik som den sålunda kunde vara, kom Italienresan att bli vad man nog vägar kalla det internationella Europas paradnummer på samma sätt som Sveriges Förenade Studentkårers och de nordiska systerorganisationernas billiga tågresor och anspråkslösa men sobra inkvartering på 1950-talet innebar ett kraftfullt genombrott för åtminstone en viss kategoris resande i det Europa som öppnade sig efter det andra världskriget.

Men som alltid: skrapar man på den förenklande sammanfattningens putsade fasad, blir betydelsefulla sprickor och färgnyanser i det underliggande materialet synliga. Italienresan var otvivelaktigt en väletablerad institution i en smal men växande sektor av 1700-talets europeiska samhälle. Ett märkligt, på en gång imponerande och gripande vittnesbörd är Beata Charlotta Ekermans resa åren 1784-1785, som Margareta Björkman sakrikt och inträngande berättar om i Sällskapetets årsbok. Hon måste ha varit inte endast "ett ystert stycke" som den gamle Gjörvell kallar henne, utan en kvinna med ovanligt kurage och ovanlig energi. Att en ensam kvinna med begränsade resurser kunde företa resan är redan i sig en värtalig illustration till den situation som förelåg mot slutet av ancien régime, men det förblev ovanligt. Den rika och väl betjänade Madame de Staël reste under betydligt säkrare och mer bekväma villkor när hon tjugu år senare gjorde den resa som resulterade i "Corinne", Italienturismens nya, förromantiska genombrottsskildring. Reseberättelser från Italien hann under århundradets lopp bli ett så utslitet ämne i litteraturen att Heine i sina "Die Bäder von Lucca" från 1829 kunde säga att det inte finns något tråkigare på jorden än läsningen av italienska reseskildringar, utom möjligen författandet av sådana, och att de blev uthärdliga endast om författaren talade så litet som möjligt om Italien. Sjuttonhundratalets Italienresa var emellertid lika litet som 1950-talets enbart en förflyttning i rummet enligt ett med tiden allt fastare program, som för övrigt trots många gemensamma drag gestaltade sig högst olika för den stormrike antikvitetsjagande engelsmannen, den på hov och sällskapsliv inriktade högadlige tyske eller franske resenären, den adlige eller borgerlige bildningstörstande turisten i goda omständigheter och den fattige lärde eller konstnären, för att inte tala om gesällen eller pilgrimen. Det ligger i sakens natur att vi är bäst informerade om vad som kan kallas kulturturismen. Grandseigneurer och gesäller skrev inte så ofta. Och om man ser närmare på den europeiska internationalism som kulturturisten företräder, kommer betydelsefulla intellektuella skillnader i dagen. På samma sätt som globaliseringen – vad den nu innebär – utgör en vattendelare och ett tvistefrö i dagens värld, på samma sätt uppstod starkt delade meningar om det resande som kom att bli ett klassiskt mönster i den trots allt mycket begränsade grupp av människor i 1700-talets Europa som överhuvudtaget ägnade frågan något intresse.

Redan den resebeskrivning som, framför allt i Frankrike men också i England, kom att bli den mest anlitade under huvuddelen av århundradet och som jag strax skall återkomma till speglar en intellektuell spänning och en djup splittring. Reformation, motreformation och krig medförde betydande störningar i den traditionella pilgrimstrafiken till Rom, samtidigt som särskilt det sena 1400-talets och det tidiga 1500-talets upprepade franska fälttåg i Italien gav impulser som kom att visa sig livsdugliga. Resor från det protestantiska Europa blev alltmer ovanliga, men den elisabethanska aristokratin tycks ha dragits oemotståndligt mot Italien; tidens litteratur bär värtaliga vittnesbörd om landets ställning i bildade engelsmäns föreställningsvärld. Till och med en så uttalat antipapistisk

engelsman som John Milton reste, inte utan risker, till renässanshumanismens urhem ett halvt århundrade senare. Han mottogs väl och bytte latinsk och italiensk poesi med sina värdar. Den engelska Italienturismen intensifierades kraftigt under 1700-talet. ”The grand tour”, med eller utan guvernör eller informator, blev en nästan obligatorisk del av en bildad engelsmans uppfostran. Det må vara nog att erinra om James Boswell, som var född 1740, som i ungdomen gjorde omfattande resor i Tyskland och Italien och som kanske är den s.a.s arketypiske engelske resenären. Om Goethes italienska resa 1786-1787 är det överflödigt att orda; den lämpar sig för övrigt av många skäl inte som komponent i ett kollektivporträtt.

De franska Italienresorna har blivit föremål för forskning som särskilt klart visar vad man kanske kan kalla Italienturismens intellektuella hemvist. En lärd och detaljrik studie är Hermann Harders monografi ”Le Président de Brosses et le voyage en Italie au dix-huitième siècle” (Genève 1981), som utgör nr 5 i en serie med det signifikanta namnet ”Biblioteca del Viaggio in Italia”. Harder noterar att franskklassicismens ledande personligheter under det stora seklets blomstringstid förhöll sig kallsinniga till resor överhuvudtaget och kanske särskilt till de Italienresor som företogs under 1600-talet, i regel av högaristokratiska turister. Mot århundradets slut inträdde en attitydförändring, som rimligtvis är ett bland otaliga element i den idémässiga strömkantring som bland annat kom till uttryck i det berömda ”querelle des anciens et des modernes”. Man började tillskriva resandet som sådant ett pedagogiskt och personlighetsdanande egenvärde.

År 1691 utkommer den nyss berörda Italienbok som kom att bli de franska turisternas klassiska följeslagare: den protestantiske juristen Francois Maximilien Missons ”Nouveau voyage d’Italie”. Den skulle utkomma i flera upplagor före författarens död i England år 1722. Misson hade tvungits lämna Frankrike i samband med det nantesiska toleransediktets återkallande 1685 och reste i Italien åren 1687 och 1688 som lärare åt den unge earlen av Arran. Han ser på Italien med den reformerte iakttagarens kyliga blick. Hans framställning är märkligt fyllig fast den resa han beskriver varade endast ett halvår, som i huvudsak ägnades Rom, Venedig och Neapel. En av 1700-talets mest kända och av eftervärlden mest uppskattade resenärer, den tidigare nämnde presidenten de Brosses, rekommenderade emfatiskt ett minimum av ett helt år för vistelsen i Italien.

Harder gör, och ger också underlag för, iakttagelsen att den så att säga klassiska eller kanske snarare rutinmässiga franska ”grand tour” i Italien framför allt tycks ha varit en angelägenhet för den förmögna och högt bildade ämbetsmannaklassen, ”la noblesse de robe”. Det var visserligen eleganta herrar – damerna lyser veterligen med sin frånvaro – men de var också allvarliga och inställda på att skaffa sig inte endast den världsvana som de oftast lättillgängliga italienska hoven kunde ge utan också solida kunskaper. I fråga om resornas mål och syfte känner vi här igen resenärer från andra länder med åtminstone jämförbar ställning och ambition, till exempel den burgne men knappast världsvane och

elegante Johann Caspar Goethe, olympierns far. Denna typ av resenär är företrädd också i Norden. En av de på en gång bäst sammanfattande, konkreta och säkert också träffsäkra karakteristikerna av 1700-talsresandet som samhällsfenomen finner vi hos ingen mindre än J.P. Jacobsen, i "Niels Lyhne". Det handlar visserligen inte om Italien utan om en nordisk "grand tour" av litet försiktigare format. Jacobsen skildrar släkten Lyhne, herrar till godset Lönborggård, på följande sätt: "I deres unge Dage havde de paa fornuftigt ordnede og grundigt udførte Studierejser i Frankrig og Tyskland beriget deres let modtagelige Aand med de Kundskaber, Skjønhedsoplevelser og Livsindtryk, som de fremmede Lande i saa rigt Maal frembød, og naar de saa vendte hjem, saa blev ikke hine Udlaendingsaar skudt til Side blandt gamle Minder, som Mindet skydes til Side om en Fest, hvis sidste Kjaerte og sidste Tone er slukket ud den ene og døet hen den anden, nej, Livet i Hjemmet byggedes op paa disse Aar. . . " (s. 9 i vår pocketutg.).

Det var allvarsmän som reste, om de också inte alla livades av den intensiva kunskapsörst och den entusiasm som kännetecknar en resande av liknande sinnesart men betydligt blygsammare resurser, J.J. Björnståhl, som kanske är en alltför särpräglad personlighet för att inrangeras bland de typiska 1700-talsresenärerna.

Vad som kanske tydligast visar att den internationalism som kom till uttryck i "the grand tour", främst Italienresorna, faktiskt hade blivit ett samhällseligt betydelsefullt element i europeiskt intellektuellt liv är den skarpa kritik som upplysningsmännen riktar mot valet av resmål och mot förhållandena där. Även fromma katoliker och samhällsbevarande ämbetsmän bland de franska resenärerna – och sådana var de allra flesta bland dem – har ofta bistra ord att säga om religiös vidskepelse, vanstyre, fattigdom och efterblivenhet i Italien, men förtjusningen över naturskönheten, konsten, de historiska monumenten och det goda livet överväger. Det är tillräckligt för att dra till sig de mer radikala upplysningsförfattarnas ironi och kritik. Italien är för dem först och främst reaktionärt och efterblivet, hemvist för ett inkompetent och korrupt prästvälde, och vanan att resa dit är därför djupt förkastlig. Även här sker så småningom en viss strömkantring, men det är först sent under perioden, sedan antikvurm och nyklassicism vuxit sig starka och sedan man också börjat konstatera att även Italien kunde producera upplysta andar. Straffrättsreformatorn Cesare Beccaria kom i det hänseendet att betyda mycket.

Låt mig avslutningsvis dröja något vid en fråga som redan har antytts och som möjligen kan ge reflexioner över det internationella 1700-talet ett intellektuellt intresse utöver det rent historietolkande. I den textsamling från vilken jag utgår i detta kåseri över förelagt ämne, Sällskapet för 1700-talsstudier årsbok, behandlar ett par intressanta bidrag förhållandet mellan internationell öppenhet och trohet mot det egna, det fosterländska. Fanns det en reell motsättning mellan internationalism och patriotism i den period som här har avgränsats?

Det finns knappast anledning att här dröja vid den patetiska slutstriden mellan den förlorande rudbeckianismen i herr Arngrim Bäsärks tecken och den försiktiga modernitet som företrädades av en Olof von Dalin, även om rudbeckianismen visst inte utslocknade helt. Snarare finns det skäl att återkomma till det flitigt omdebatterade men alltjämt oklara fenomenet ”globalisering”, som redan nämnts i det föregående. Enligt somliga debattörer har det obegränsade flöde av information, tjänster och varor som väl kan accepteras som en preliminär och skissartad definition av begreppets innebörd bland annat den effekten att mänskligheten berövas nationell och lokal egenart och formas i kulturellt hänseende efter mallar som påtrycks alla likformigt av en alltmer homogen mönsterbildning. Enligt andra bedömare leder det obegränsade flödet snarare till att det begränsade och kulturellt homogena samhället i ängsligt självförsvar kurar ihop sig, sluter sig och stänger alla främmande inflytelser ute. Vågar man bilda sig en mening om hur det förhöll sig i sådana avseenden med det internationella 1700-talet? Först och främst skall det ännu en gång erinras om att periodens internationalism redan med hänsyn till skillnaden i fråga om tekniska och materiella resurser självfallet var ofantligt mycket mindre omfattande och ingripande än dagens globaliseringsflöde. Med denna generella reservation i minnet kan man emellertid konstatera att 1700-talet på betydelsefulla områden – här talar jag nu främst om de intellektuella och kulturella gebieten – starkt präglades av uppbyggandet och konsolideringen av nationella institutioner men också av framväxande nationalitetsföreställningar, som vid periodens slut hade nått en sådan utvecklingsgrad att de under intryck av Napoleonkrigens stora allmäneuropeiska konvulsioner snabbt kunde utvecklas till en aggressiv nationalism. Till en början handlade det otvivelaktigt om elitmiljöer på olika nivåer och med olika sammansättning och syften, som skapade ett nationellt kulturellt kapital genom efterbildning, i första hand av franska men också av brittiska och andra förebilder. Man utrustade sitt land med akademier, museer, teatrar, patriotiska sällskap, trädgårdar, tempel och pagoder, mot skedets slut rentav med ruiner. Förebildernas ursprung varken doldes eller förnekades, men strävan var att förverkliga dem på egen mark, och allteftersom seklet framskred och den förromantiska rörelsen vann terräng på den torra och abstrakta rationalismens bekostnad, gled också tyngdpunkten gradvis och delvis över till förhärligandet av lokala kulturella traditioner. Lokalpatriotism och gryende nationalism förblev länge dold och omedveten bland annat därigenom att det internationella 1700-talet i så stor omfattning alltjämt dominerades av ett sammanhållande, för hela kulturkretsen gemensamt klassiskt intellektuellt, litterärt och konstnärligt arv, som hade en särskilt hög status och som alla kunde försöka tillägna sig i en tävlan som inte behövde uppfattas som exklusivt eller aggressivt nationalistisk. Så länge ”les anciens” hade försteg framför ”les modernes” framstod även de förnämsta kulturprodukter som frambragts av ett samtida europeiskt land som särskilt framstående tillämpningar och vidareutvecklingar av detta gemensamma arv. Men under det långvariga arbetet med tillägningen av de internationella välsignelserna blev man

alltmer medveten om sin egenart, om det motstånd mot efterbildandet som den bjöd och om den egna erfarenhet som kanske visade sig likvärdig med eller rentav överlägsen de importerade mönstren. Ossian började tävla med Homeros och Vergilius.

Plötsligt står man vid vägs ände. År 1784 belönas Rivarol av den preussiska akademien i Berlin för sin skrift om det franska språkets ”universalité” – dess globala herravälde. Åtta år senare blir det land där detta allmän europeiska språk talades, för övrigt med en mångfald av olika dialekter, ”la République une et indivisible”. En nation har fötts, och den skall snart visa sig vara både sturskt exklusiv och aggressivt missionerande. De andra ser på, men så småningom tar de efter. Mer eller mindre trögt, men med god hjälp av den odelbara republikens och dess kejserliga efterföljares framfart börjar de hitta sina egna sagor, sina hjältar och sin folksjäl. Internationalismen har öppnat dörren för nationerna.

Att vara en nation med egen identitet och inte en efterbliven och efterapande del av Europa blir ett mål att sträva efter. Och trettio år efter den odelbara republikens födelse därnere i det eldfängda Välskland har långt uppe bland enbackarna, vid Uppsala universitet, västmanlänningar och dalkarlar liksom västerbottningar, jämtar och medelpadingar gripits så starkt av det eggande nationsbegreppet att de efter långsamma och försiktiga förhandlingar, blängande med stark inbördes misstro över häradsgränserna, slår sig samman till litet större enheter: ett eller ett par landskap. Och på sångens vingar, där allt är möjligt och allt går fort, är landskapsgränserna då redan forcerade och de unge är alla goda svenska patrioter. Ytterligare ett par årtionden senare har nästa skede inletts – nu är de goda nordbor, men alltså endast på sångens vingar.

•FIGURTEXTER STRÖMHOLM:

Figur 1. Gasthaus zum Weidenhof, Frankfurt am Main. © Anton och Katharina Kippenbergstiftelsens Goethemuseum, Düsseldorf